

WP2 | Edukacija u cilju prevencije seksualnog zlostavljanja djece

D2.1 | Paket za obuku

Uredila Theodora Morou

Autori

Theodora Morou | KMOP – Social Action and Innovation Centre (Centar za društvenu akciju i inovacije)

Janita Tasa, Heidi Näppi, Lucia Hakala | Save the Children Finska

Tanja Tankosić Girt, Konsultantica, Save the Children International (sjeverozapadni Balkan)

Izela Tahsimi | Save the Children u Albaniji

Póra Björnsdóttir | Barnaheill - Save the Children Island

Sadržaj

Uvod	6
Savjeti za facilitatore	11
Modul 1: Šta zнате о seksualnim pravima?	16
Cilj modula.....	16
Ciljevi učenja ovog modula.....	16
Cjelina 1: Uvod u seksualna prava.....	17
<i>Ključne informacije</i>	17
<i>Aktivnosti.....</i>	19
Cjelina 2: Društvene i kulturološke odrednice seksualnosti.....	30
<i>Ključne informacije</i>	30
<i>Aktivnosti.....</i>	31
<i>Ključne informacije</i>	36
<i>Aktivnosti.....</i>	37
Prateći materijal	42
Literatura	43
Modul 2: Ljudsko tijelo	45
Cilj modula.....	45
Ciljevi učenja ovog modula.....	45
Cjelina 1: Imenovanje dijelova tijela i njihovih funkcija	46
<i>Ključne informacije</i>	46
Cjelina 2: Naše jedinstveno tijelo – Razvoj tijela u toku puberteta.....	57
<i>Ključne informacije</i>	57
<i>Aktivnosti.....</i>	60
Cjelina 3: Pozitivni osjećaji u tijelu – šta je primjereno dodir?.....	67
<i>Ključne informacije</i>	67
<i>Aktivnosti.....</i>	68
Prateći materijal	78
Literatura	78
Modul 3: Emocionalne i komunikacijske vještine	81
Cilj modula.....	81
Ciljevi učenja ovog modula.....	81
Cjelina 1: Razvoj, razumijevanje i kontrola emocija	82
<i>Ključne informacije</i>	82
Cjelina 2: Raznolikost odnosa i porodica.....	88
<i>Ključne informacije</i>	88

<i>Aktivnosti</i>	90
Cjelina 3: Komunikacijske vještine.....	98
<i>Ključne informacije</i>	98
<i>Aktivnosti</i>	99
Prateći materijal	104
Literatura	105
Modul 4: Granice i pristanak	107
Cilj modula.....	107
Ciljevi učenja ovog modula.....	107
Cjelina 1: Lične granice i njihova važnost	108
<i>Ključne informacije</i>	108
<i>Aktivnosti</i>	109
Cjelina 2: Važnost pristanka	114
<i>Ključne informacije</i>	114
<i>Aktivnosti</i>	116
Cjelina 3: Jačanje sigurnosnih vještina	121
<i>Ključne informacije</i>	121
<i>Aktivnosti</i>	123
Prateći materijal	130
Literatura	130
Modul 5: Zaštita djece od seksualnog zlostavljanja	133
Cilj modula.....	133
Ciljevi učenja ovog modula.....	133
Cjelina 1: Šta je seksualno zlostavljanje djece i materijal o seksualnom zlostavljanju djece	134
<i>Ključne informacije</i>	134
<i>Aktivnosti</i>	136
Cjelina 2: Prepoznavanje znakova mamljenja	143
<i>Ključne informacije</i>	143
<i>Aktivnosti</i>	145
Cjelina 3: Sprečavanje i suzbijanje seksualnog zlostavljanja djece	151
<i>Ključne informacije</i>	151
<i>Aktivnosti</i>	153
Prateći materijal	160
Literatura	161

Uvod

Ovaj paket za obuku namijenjen je vama kao stručnom licu koje radi sa djecom. Cilj je da se upoznate sa temom prevencije seksualnog zlostavljanja djece i budete u stanju tu temu obraditi u radu sa djecom te da djecu podržite u sticanju svijesti, vještina i znanja o tome kako se blagovremeno i pravilno zaštiti od mogućeg seksualnog zlostavljanja.

Značaj i neophodnost ovog Paketa za obuku se temelji na trenutno dostupnim studijama, izvještajima i istraživanjima koji nas upozoravaju da je nužno poduzeti dodatne napore i mjere za sprječavanjem seksualnog zlostavljanja i zloupotrebe djece.

Seksualno nasilje nad djecom je rasprostranjeno širom svijeta ali tačni podaci o broju djece koja su preživjela neki vid seksualnog nasilja često izostaju iz više razloga, uključujući i nisku stopu prijavljivanja seksualnog nasilja ali i činjenicu da djeca ne shvataju da su zapravo žrtve seksualnog iskorištavanja ili zlostavljanja. Prema istraživanju UNICEF-a koje je obuhvatilo podatke iz 217 studija, jedno od osam djece u svijetu (12.7%) je preživjelo seksualno zlostavljanje prije osamnaeste godine dok je jedna od dvadeset djevojčica u uzrastu 15-19 bila prisiljena na seksualne odnose.¹ Prema podacima Vijeća Evrope, jedno od pet djece u Evropi je bilo žrtva seksualnog nasilja a čak između 70% i 85% slučajeva su počinile osobe od povjerenja i osobe koje je dijete poznavalo.² S obzirom da čak 1/3 djece nikada ne prijavi da su bili/e žrtve zlostavljanja, broj bi mogao biti i znatno veći. Razlozi iz kojih slučajevi seksualnog nasilja nad djecom ostanu neprijavljeni je stid, strah od osvete, ismijavanja, zabrinutost da im odrasli neće vjerovati, nedostatak informacije kome se mogu

¹ [CSAE-Brief-v3.pdf \(unicef.org\)](https://www.unicef.org/cseae/Brief-v3.pdf)

² [About one in five children in Europe are victims of some form of sexual violence \(coe.int\)](https://www.coe.int/t/dg3/blueprint/reports/EU_SexualViolenceReport_en.pdf)

povjeriti, nedovoljno razvijeni mehanizmi upućivanja ali i činjenica da pojedina djeca (posebno kada je riječ o mlađoj djeci i djeci sa poteškoćama) ne razumiju da je ono što im se dešava nasilje. Seksualno nasilje postaje sve rasprostranjenije i zbog korištenja interneta gdje počiniovi vrlo lako mogu pristupiti djeci bez otkrivanja svog identiteta. Brojne agencije, uključujući i Europol su prijavile znatan porast seksualnog nasilja nad djecom u virtuelnom svijetu što zapravo zahtjeva dodatne mjere prevencije kako bi osigurali da djeca rastu u zdravom i sigurnom okruženju.

Član 34. Konvencije UN o pravima djeteta zahtijeva od država članica da zaštite djevojčice i dječake od seksualne eksploracije i seksualnog zlostavljanja. Konvencija zahtijeva od država da spriječe zlostavljanje djece kroz prostituciju i pornografiju te spriječe akcije (prisilne ili druge) koje uključuju djecu u nezakonitu seksualnu aktivnost. Države članice moraju poduzeti sve potrebne akcije, uključujući zajedničke akcije s drugim državama članicama, kako bi spriječile ovu vrstu eksploracije. Bosna i Hercegovina ima ocjenu 0,407 od mogućih 1,0 i nalazi se na posljednjem mjestu među devet zemalja indeksa u svojim akcijama za sprečavanje seksualne eksploracije djevojčica i dječaka.³

Kada je u pitanju BiH, studija "Nasilje nad djecom i ženama na Balkanu – studije slučaja Srbije, Bosne i Hercegovine i Albanije" ističe zabrinjavajuću prevalenciju seksualnog nasilja nad djecom u Bosni i Hercegovini koja pokazuje da je 18,6% djece doživjelo seksualno nasilje čak 9,8% seksualnog nasilja sa kontaktom što su ujedno i najveće incidencije seksualnog nasilja nad djecom u balkanskim zemljama.⁴ Ovi podaci ističu potrebu za ciljanim intervencijama, mehanizmima podrške za zaštitu djece i mjerama prevencije seksualnog nasilja.

Pored usvajanja zakonskih rješenja i ratificiranjem međunarodnih konvencija, mjere prevencije uključuju implementaciju edukativnih programa prilagođenih uzrastu na kojima će djeca učiti o tijelu, tjelesnoj autonomiji, fizičkim promjenama koje se

³ Group of Authors. (2019). *Child Protection Indeks 2.0. [Measuring Government Efforts to Protect Girls and Boys]*. ChildPact - The Regional Coalition for Child Protection in the Wider Black Sea Area.

⁴ Markovic, V., & Meshi, M. (2018). Violence against children and women in the Balkans – case studies of Serbia, Bosnia and Herzegovina, and Albania. University of Belgrade, Faculty of Political Science

dešavaju tokom odrastanja, šta predstavlja primjeren ili neprimjerен kontakt sa drugim osobama kao i kako prepoznati znakove seksualnog nasilja i gdje ga mogu sigurno prijaviti. Implementacija edukativnih programa može pomoći u stvaranju pozitivnog okruženja gdje će se djeca osjećati ugodno i sigurno da podijele svoje iskustvo ali i prijave ukoliko su bili žrtve nekog oblika seksualnog nasilja. Uzimajući u obzir razvoj novih tehnologija i sve češće upotrebe društvenih mreža i online komunikacije čak i kada su u pitanju mlađi uzrasti djece, od suštinske važnosti je da djeca budu upoznata kako da se zaštite u virtualnom svijetu te prepoznaju šta je nesigurno okruženje za njih i kome se mogu obratiti ukoliko se osjećaju nesigurno. Pored osnaživanja djece i mladih o temama tjelesne autonomije i prevencije seksualnog nasilja, obuka odraslih a posebno roditelja i profesionalaca koji rade sa djecom je neizostavan dio prevencije seksualnog nasilja nad djecom. Profesionalci koji rade sa djecom su obično među prvima koji mogu primjetiti znakove seksualnog zlostavljanja i stoga je jako bitno da budu sposobljeni da prepoznaju znakove ali i da stvore sigurno okruženje gdje se djeca osjećaju sigurno da izražavaju svoje osjećaje i izazove. S druge strane, obuka roditelja omogućava roditeljima da shvate važnost razgovora o tjelesnoj autonomiji i sigurnosti sa djecom te na koji način oni mogu pružiti podršku djeci. Preporuke stručnjaka ali i preferencije roditelja ukazuju na to da bi upravo oni trebali biti prvi edukatori djece na ovu temu ali u praksi jako često izbjegavaju pokretanje ove teme zbog nedostatka vještina i znanja kada je u pitanju razgovor o ovoj temi, neugodnosti ali i mišljenja da njihova djeca nisu u riziku da postanu žrtve seksualnog nasilja.⁵ Ipak, studije potvrđuju da, ukoliko imaju odgovarajuće znanje i vještina da razgovaraju o seksualnom nasilju, roditelji mogu biti vrlo učinkoviti edukatori s obzirom da upravo oni mogu u raznim fazama dječijeg odrastanja razgovarati o ovoj temi.⁶ Osnaživanjem djece, roditelja i profesionalaca kroz prilagođen sadržaj osiguravamo stvaranje sigurnijeg okruženja i doprinosimo prevenciji seksualnog nasilja and djecom.

Dodatna edukacija o prevenciji seksualnog zlostavljanja ključna je u školama, posebice za dobnu grupu od 5 do 11 godina, zbog nekoliko uvjerljivih razloga. Prvo i najvažnije,

⁵ [\(PDF\) ULOGA I VAŽNOST RODITELJA U PREVENCIJI SEKSUALNOG NASILJA \(researchgate.net\)](https://www.researchgate.net/publication/321547149)

⁶ Ibid

ovaj dobni raspon predstavlja kritičnu razvojnu fazu u kojoj djeca formiraju temeljna razumijevanja svojih tijela, granica i odnosa. Pružanje obrazovanja primjerenoj dobi o pristanku, ličnim granicama i sigurnom dodiru osnažeće djecu znanjem i vještinama da prepoznaju i reaguju na neprikladno ponašanje, čime se smanjuje njihova ranjivost na zlostavljanje. Štoviše, rana intervencija i obrazovanje mogu pomoći u destigmatizaciji rasprava o seksualnom zlostavljanju, njegujući kulturu otvorenosti, povjerenja i podrške unutar školske zajednice. Opremajući djecu alatima za prepoznavanje i prijavu zlostavljanja, edukatori stvaraju sigurnije i zaštićenije okruženje u kojem je dobrobit svakog djeteta prioritet. Osim toga, obrazovanje o prevenciji seksualnog zlostavljanja postavlja temelje za izgradnju zdravih odnosa, komunikacijskih vještina i samopouzdanja, promičući pozitivan društveni i emocionalni razvoj od rane dobi. U konačnici, integracija preventivnog obrazovanja u školski kurikulum osigurava da djeca imaju potrebno znanje i resurse da zaštite sebe i svoje vršnjake, njegujući kulturu sigurnosti, poštovanja i osnaživanja.

Paket se sastoji od pet modula, pod nazivom: „**Šta znate o seksualnim pravima?**”, „**Ljudsko tijelo**”, „**Emocionalne i komunikacijske vještine**”, „**Granice i pristanak**”, „**Zaštita djece od seksualnog zlostavljanja**“. Svaki modul se sastoji od tri cjeline, a svaka od njih se fokusira na specifična pitanja. U cjelinama unutar modula su date aktivnosti za djecu od 5-8 godina i 9-11 godina za temu koja se obrađuje, koje možete realizovati u razredu. S obzirom na raspored rada u školi, predviđeno trajanje svake aktivnosti je 45 minuta. Pored samih aktivnosti, svaka cjelina sadrži i jasne i detaljne upute koje će vas voditi u implementaciji aktivnosti, kao i neke ključne informacije koje je važno imati na umu prilikom primjene uputa. Aktivnosti nije obavezno realizovati datim redoslijedom. Svaki modul i aktivnosti u okviru njega su nezavisni, ali istovremeno svaki modul doprinosi cjelovitoj obradi predmetne tematike.

Paket za obuku izrađen je u kontekstu projekta CSAPE (engl. „Child Sexual Abuse Prevention and Education“ - Prevencija i edukacija o seksualnom zlostavljanju djece) 2022-2024., dvogodišnjeg projekta koji finansira Evropski fond za unutrašnju sigurnost (engl. European Internal Security Fund - ISF), u okviru kojeg sarađuje pet evropskih zemalja: Finska, Island, Grčka, Albanija i Bosna i Hercegovina, sa opštim ciljem unapređenja prevencije seksualnog zlostavljanja djece.

Savjeti za facilitatore

- ❖ Izbjegavajte izvođenje aktivnosti neposredno pred vikend, praznike ili raspust za slučaj da djeca budu imala dodatna pitanja.
- ❖ Planirajte izvođenje aktivnosti prije perioda odmora kao što je ručak ili veliki odmor, kako bi djeca imala priliku nasamo razgovarati sa vama.
- ❖ Imajte na umu da je djeci od 5-6 godina teško da drže koncentraciju duže vrijeme, npr. 45 minuta. Ako je to slučaj sa vašom grupom, možete izostaviti neke zadatke unutar aktivnosti ili koristiti manje vremena za provođenje aktivnosti, ukoliko ocijenite da se djeca više ne mogu koncentrisati.
- ❖ Ako imate viška vremena ili ako su djeca uznemirena, izdvojite nekoliko dodatnih minuta da pozovete djecu na kratko opuštanje/vježbu opuštenog disanja (zatvorite oči, udahnite kroz nos, ispunite trbuh zrakom, ispustite polako zrak na usta. Ponovite 8 puta). Nakon toga objasnite djeci da igre o osjećajima znaju ponekad biti uznemirujuće i zamolite djecu, ukoliko se bilo ko od njih osjeća uznemireno, da dođu do vas i da porazgovarate o tome.
- ❖ Budite spremni na stereotipe, negativne komentare, nadimke te za suočavanje sa takvim situacijama. Odmah intervenišite, zato što djeca uče iz reakcije odraslih na datu situaciju.
- ❖ Tokom aktivnosti posebnu pažnju obratite na djecu koja se ponašaju nemirno, uznemireno, ignorisu temu ili postavljaju veliki broj dodatnih pitanja. Možda ćete trebati nasamo porazgovarati sa tom djecom. Ukoliko dijete ne želi

podijeliti ništa sa vama, rješenje nije da ga forsirate da priča nego dajte mu do znanja da mu ostavite prostora da vam se povjeri kad on to bude htio. U narednom periodu obratite pažnju na njegovom ponašanju, ako i dalje bude uznemireno , konsultujte se sa stručnom službom škole /kolegama.

- ❖ Prepoznajte moguću nelagodu. Navedite da je „mnogih ljudima neugodno da razgovaraju o temama vezanim za seksualnost i seksualno zlostavljanje“ i da je to u redu. Međutim, jedini način na koji možemo zaustaviti seksualno zlostavljanje je da razgovaramo o tome“.
- ❖ Pomozite djeci da vjeruju u sebe i da vjeruju svojim osjećajima.
- ❖ Imajte na umu da djeca iz mnogo razloga rijetko otkrivaju seksualno zlostavljanje odmah nakon što se dogodi. Sa pružanjem sveobuhvatnog seksualnog odgoja i obrazovanja djeci (kao što su dijelovi tijela, granica i pristanak, alarmantni znakovi i sigurne vještine) oni postanu osposobljena sa povjerenjem, sviješću i znanjem potrebna da se zaštite od seksualnog zlostavljanja ili prijave odmah u slučaju da se zlostavljanje već desilo.

Dobno primjerene informacije o tijelu i njegovim funkcijama

Djeca od 5-6 godina	<ul style="list-style-type: none">• Nazivi svih dijelova tijela i njihove funkcije, uključujući spolne i reproduktivne organe• Sva tijela su jedinstvena i izgledaju različito, a svako treba poštovati vlastito i tuđe tijelo• Pokazivati znatiželju prema vlastitom tijelu je uobičajeno i to je u redu
Djeca od 6-9 godina	<ul style="list-style-type: none">• Razlike između biološkog ženskog i muškog tijela, uključujući spolne i reproduktivne organe• Promjene u tijelu i individualni razvoj tijela svakog djeteta

Djeca od 9-11 godina	<p>Promjene u pubertetu, uključujući menstruaciju i ejakulaciju</p> <ul style="list-style-type: none"> • Higijena tijela, • Unutrašnji i vanjski spolni i reproduktivni organi i njihove funkcije
----------------------	---

(Regionalni ured SZO za Evropu i BZgA, 2010., UNESCO, 2018.)

Dobno primjerene informacije o pubertetu

(Regionalni ured SZO za Evropu i BZgA, 2010., UNESCO, 2018.)

Djeca od 5-6 godina	<ul style="list-style-type: none"> • Svačije tijelo je različito • Odrastanje podrazumijeva brojne fizičke promjene u tijelu
Djeca od 6-9 godina	<ul style="list-style-type: none"> • Individualni razvoj tijela • Pubertet je normalan i zdrav dio odrastanja • Promjene u tijelu tokom puberteta •
Djeca od 9-11 godina	<ul style="list-style-type: none"> • Znanje o velikim fizičkim promjenama koje se dešavaju tokom puberteta • Proces puberteta • Sazrijevanje spolnog i reproduktivnog sistema <ul style="list-style-type: none"> ○ Menstrualni ciklus ○ Fizički simptomi i osjećaji koje djevojčice mogu imati tokom menstruacije ○ Erekcije i ispuštanje sjemene tečnosti, što je normalan dio puberteta

Dobno primjerene informacije o razvoju seksualnosti

(Regionalni ured SZO za Evropu i BZgA, 2010., UNESCO, 2018.)

Djeca od 5-6 godina	<ul style="list-style-type: none"> • Osjećati se dobro i biti blizak drugima je prirodno • Biti znatiželjan/na u vezi svoga tijela je očekivano • • Emocije se osjećaju u tijelu na različite načine
Djeca od 6-9 godina	<ul style="list-style-type: none"> • • Osjećaji zadovoljstva zbog fizičkog kontakta (npr. grljenja, milovanja, držanje za ruku) su prirodni • Emocije se osjećaju u tijelu na različite načine • Osjećati se dobro u vlastitom tijelu je prirodno
Djeca od 9-11 godina	<ul style="list-style-type: none"> • Osjećaji zadovoljstva zbog fizičkog kontakta (npr. grljenja, milovanja, ljubljenja sa drugima) su prirodni • Osjećati se dobro u vlastitom tijelu je zdrav dio ljudskog života • Seksualnost je pozitivan i zdrav dio života ljudi od rođenja do odrasle dobi • U redu je biti znatiželjan o emocijama, tjelesnim osjećajima i seksualnosti

❖ Čemu treba učiti djecu o emocijama. U tabeli u nastavku možete detaljnije istražiti informacije, vještine i stavove povezane sa emocijama koje je potrebno razviti kod djece, prema standardima SZO-a za seksualno obrazovanje.

Dobna grupa	Informacije	Vještine	Stavovi
Djeca od 4-6 godina	<ul style="list-style-type: none"> • ljubomora, ljutnja, agresija, razočarenje • prijateljstvo, naklonost i ljubav prema vršnjacima • razlika između prijateljstva i ljubavi 	<ul style="list-style-type: none"> • postupanje u slučaju razočarenja i ljutnje • izražavati i komunicirati vlastite emocije, želje i potrebe • postupanje u skladu za svojom i tuđom 	<ul style="list-style-type: none"> • prihvatanje da su osjećaji ljubavi (kao dio svih emocija) prirodni • <u>stav da je vlastito doživljavanje i izražavanje emocija ispravno i važno (vrednovanje vlastitih osjećaja)</u>

	<ul style="list-style-type: none"> • <i>(simpatije i naklonost</i> 	<p><u>potrebom za privatnošću</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • <u>adekvatno nazivanje vlastitih osjećaja</u> 	
Djeca od 6-9 godina	<ul style="list-style-type: none"> • razlika između prijateljstva, ljubavi i • <i>ljubomora, ljuntnja, agresija, razočarenje</i> • • <u>simpatije i zaljubljivanje</u> 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>izražavati i komunicirati emocije, vlastite želje i potrebe</i> • <u>postupanje u slučaju razočarenja i ljuntnje</u> • <u>adekvatno nazivanje vlastitih osjećaja</u> • <u>postupanje u skladu za svojom i tuđom potrebom za privatnošću</u> 	<ul style="list-style-type: none"> • prihvatanje da su osjećaji ljubavi (kao dio svih emocija) prirodni • stav da je vlastito doživljavanje i izražavanje emocija ispravno i važno (vrednovanje vlastitih osjećaja)
Djeca od 9-12 godina	<ul style="list-style-type: none"> • različite emocije, npr. znatiželja, zaljubljivanje, nesigurnost, sram, strah i ljubomora • razlike u individualnim potrebama za intimnošću i privatnošću • razlika između prijateljstva, ljubavi • 	<ul style="list-style-type: none"> • izražavanje i prepoznavanje raznih emocija kod sebe i drugih • izražavanje potreba, želja i granica te poštovanje istih kod drugih osoba • postupanje u slučaju razočarenja i ljuntnje 	<ul style="list-style-type: none"> • razumijevanje emocija i vrijednosti (npr. ne osjećati sram ili krivnju zbog znatiželje seksualnih osjećaja), poštovanje privatnosti drugih

(Regionalni ured SZO za Evropu i BZgA, 2010.)

* Glavna tema (novo) – **podebljano**; glavna tema (ponavljanje) – **podebljano kurziv**; dodatna tema (novo) – potcrtno; dodatna tema (ponavljanje) – potcrtno kurziv.

Modul 1: Šta zнате о seksualnim pravima?

Cilj modula

U ovom Modulu date su aktivnosti za djecu od 5 do 11 godina, koje imaju za cilj da djecu informišu o seksualnim pravima. Modul se sastoji se od tri teme: „**Uvod u seksualna prava**“, „**Društvene i kulturološke odrednice seksualnosti**“ i „**Rodna i seksualna raznolikost**“. Svaka tema, pored samih aktivnosti, sadrži i jasne i detaljne upute koje će vas voditi u implementaciji aktivnosti, kao i neke ključne informacije koje je važno imati na umu prilikom primjene uputa.

Ciljevi učenja ovog modula

Po završetku ovog modula, moći ćete naučiti djecu da:

- **Prepoznaju i priznaju** seksualna prava
- **Povežu** primjenu seksualnih prava sa svakodnevnim situacijama
- **Steknu** vještine i alate za poštovanje vlastitih i tuđih seksualnih prava
- **Razumiju** odnos između ljudskih i seksualnih prava
- **Prepoznaju i postanu svjesni** vlastitih neispravnih i ispravnih uvjerenja u vezi sa seksualnošću
- **Nauče i steknu** dodatna znanja o seksualnosti
- **Prepoznaju** dominantne stereotipe i predrasude u vezi sa rodnim identitetima u vlastitom kontekstu
- **Prepoznaju** individualne razlike koje postoje među svom djecom
- **Počnu sa** kritičkim promišljanjem u vezi sa rodnim identitetom
- **Razviju** toleranciju i razumijevanje prema rodnoj raznolikosti
- **Praktikuju i razvijaju** empatiju, razumijevanje i prihvatanje seksualne raznolikosti.

- **Nauče** kako pružiti adekvatnu podršku osobama koje prolaze kroz kriznu situaciju povezani sa stigmom, sramom i krivnjom u vezi sa različitim seksualnim identitetom
- **Nauče** da razlikuju rod od pola
- **Povećaju** svijest o raznolikosti rodnih i seksualnih identiteta

Cjelina 1: Uvod u seksualna prava

Ključne informacije

Edukacija o ljudskim i seksualnim pravima predstavlja sastavni dio moderne pedagogije, sve sa ciljem kreiranja demokratskog društva koje se zasniva na promociji jednakosti i poštovanju raznolikosti (Vijeće Evrope 2020.). Seksualna prava su ljudska prava povezana sa seksualnošću. Seksualna prava se sastoje od „skupa prava povezanih sa seksualnošću koja proističu iz prava na slobodu, jednakost, privatnost, autonomiju, integritet i dostojanstvo svih ljudi“ (IPPF, 2008., vi). Zaštita i poštovanje seksualnih prava svakog pojedinca je nužan preduslov za zdrav, funkcionalan, ispunjen i produktivan život, opšte blagostanje i zdravlje. Potpuni razvoj seksualnosti zavisi od zadovoljenja osnovnih ljudskih potreba kao što su: želja za kontaktom, intimnošću, izražavanjem emocija, užitkom, nježnošću i ljubavlju.

Osnovni preduslov da djeca i mladi budu pravovremeno i na najbolji način zaštićeni i pošteđeni od seksualnog zlostavljanja jeste da budu upoznati sa seksualnim pravima i da ih se podstiče da gaje zdravu, funkcionalnu te razvojno, društveno i kulturno prilagođenu seksualnost.

U maju 2008. godine Međunarodna federacija za planirano roditeljstvo (engl. International Planned Parenthood Federation - IPPF) usvojila je dokument „Seksualna prava: deklaracija IPPF-a“ u kome potvrđuje da su seksualna prava ljudska prava povezana sa seksualnošću. Deset seksualnih prava su:

- ❖ Član 1. Pravo na jednakost, jednaku zaštitu pred zakonom i slobodu od svih oblika diskriminacije na osnovu pola, seksualnosti ili roda. Sva ljudska bića rađaju se slobodna i jednakna u dostojanstvu i pravima te moraju uživati

jednaku zaštitu pred zakonom od diskriminacije na osnovu seksualnosti, pola ili roda.

- ❖ Član 2. Pravo na učešće svih osoba, bez obzira na pol, seksualnost ili rod. Sve osobe imaju pravo na okruženje koje omogućuje aktivno, slobodno i smisleno učešće u svim aspektima života te davanje vlastitog doprinosa.
- ❖ Član 3. Pravo na život, slobodu, ličnu sigurnost i tjelesni integritet. Sve osobe imaju pravo na život, slobodu i da ne budu mučene i izložene okrutnom, nehumanom i ponižavajućem postupanju na osnovu pola, starosne dobi, roda, rodnog identiteta, seksualne orientacije, bračnog stanja i HIV/AIDS statusa, te imaju pravo da praktikuju svoju seksualnost bez nasilja.
- ❖ Član 4. Pravo na privatnost. Sve osobe imaju pravo na privatnost koja je nužna za ostvarivanje seksualne i rodne autonomije.
- ❖ Član 5. Pravo na ličnu autonomiju i priznavanje pred zakonom. Sve osobe imaju pravo da budu priznate pred zakonom u pitanjima koja se odnose na seksualnost, a u okviru nediskriminacije i uz dužno poštovanje prava drugih i razvojnih sposobnosti djece.
- ❖ Član 6. Pravo na slobodu misli, mišljenja i izražavanja; pravo na udruživanje. Sve osobe imaju pravo na slobodu misli, mišljenja i izražavanja o idejama koje se tiču seksualnosti, seksualne orientacije, rodnog identiteta i seksualnih prava, bez ograničenja na osnovu dominantnih kulturnih uvjerenja ili političke ideologije.
- ❖ Član 7. Pravo na zdravlje i na dobrobiti naučnog napretka. Sve osobe imaju pravo da uživaju najviši mogući standard fizičkog i mentalnog zdravlja.
- ❖ Član 8. Pravo na obrazovanje i informisanje. Sve osobe, bez diskriminacije, imaju pravo na obrazovanje i opšte informisanje, kao i na sveobuhvatno obrazovanje o seksualnosti.
- ❖ Član 9. Pravo na izbor stupanja ili nestupanja u brak i osnivanja i planiranja porodice, te na odluku da li imati djecu ili ne, kako i kada. Sve osobe imaju pravo da odaberu hoće li stupiti u brak ili neće, hoće li osnovati i planirati porodicu ili neće, kada će dobiti djecu i da odluče o broju i razmaku između svoje djece slobodno i odgovorno, u okruženju u kojem je zakonima i

politikama prepoznata raznolikost oblika porodice, što uključuje i oblike koji nisu definisani potomstvom ili brakom.

- ❖ Član 10. Pravo na odgovornost i pravnu zaštitu. Sve osobe imaju pravo na efikasne, adekvatne, dostupne i primjene obrazovne, zakonodavne, sudske i druge mjere kojima se osigurava poštovanje svih seksualnih prava. (IPPF, 2008.)

Aktivnosti

Aktivnost 1

Naziv aktivnosti	Znam svoja prava (djeca od 5-8 godina)
Trajanje	45 minuta
Ciljevi učenja	<p><i>Po završetku ove aktivnosti, djeca će moći da:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ Prepoznaju i priznaju seksualna prava ❖ Povežu primjenu seksualnih prava sa svakodnevnim situacijama ❖ Steknu vještine i alate za poštovanje vlastitih i tuđih seksualnih prava
Materijali	- Kartice o seksualnim pravima (Prilog 1 Modula 1)
Instrukcije	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Predstavite aktivnost. Objasnite djeci da je cilj ove aktivnosti da se upoznaju sa seksualnim pravima. Aktivnost možete započeti pitanjima kao što su: „Znate li šta znači imati neko pravo?“, „Da li ste već čuli za neko pravo?“, „Da li ste čuli za neko svoje (dječje) pravo?“, „Šta mislite, šta bi to moglo biti?“. Ukratko djeci objasnите pojam prava: „Ljudi su napisali niz pravila kojima se svi ljudi i djeca čine jednakima. Ljudska prava su nešto kao posebna pravila koja se trebaju primjenjivati na svaku osobu na svijetu, bez obzira na to gdje ona živi i ko je. Ta pravila postoe kako bismo bili sigurni da se prema svakome postupa ljubazno, pravedno i s poštovanjem. Kada govorimo o seksualnim pravima kao dijelu ljudskih

prava, hoćemo da kažemo da ljudi imaju pravo da odlučuju, na način koji je pun ljubavi i poštovanja, o vlastitom tijelu i o tome sa kime žele da budu. Radi se o tome da možete reći „da“ ili „ne“ stvarima koje vam izazivaju prijatnost ili neprijatnost kada su u pitanju vaše tijelo i osjećaji. Ta prava su važna zato što štite naš lični prostor i pomažu nam da ostanemo sigurni i sretni. To je kao da kažete da svi zaslužujemo da se prema nama lijepo postupa, bez obzira ko smo i koga volimo. Prema tome, ljudska prava i seksualna prava idu jedna uz druga kako bismo bili sigurni da se prema svakome postupa pravedno, ljubazno i s poštovanjem kada su u pitanju njihova tijela i osjećaji“. Objasnite im da su to prava koja im omogućavaju da budu zaštićeni, poštovani i priznati bez obzira na pol, mjesto gdje žive, kakvu vrstu porodice žele kada odrastu.

(10 minuta)

- ❖ *Glavna aktivnost. Izrežite pojedinačne izjave, kartice o seksualnim pravima, iz tabele u Prilogu 1 Modula 1. Stavite ih na sto, radnu površinu ili pod tako da tekst na njima bude okrenut prema dolje i dobro ih izmiješajte. Iz hrpe na stolu vadite i čitajte naglas kartice/izjave jednu po jednu. Nakon što djeci naglas pročitate karticu, zamolite ih da vam pokažu da li se slažu ili ne slažu sa onim što je napisano. Ukoliko se slažu, pokažu palac okrenut prema gore (tako što će podići šaku iznad glave), a slučaju da se ne slažu, trebaju okrenuti palac prema dolje. Ukoliko imaju neko pitanje u vezi sa onim što ste pročitali ili im nešto nije jasno ili imaju neke nedoumice, palac trebaju okrenuti horizontalno. U tom slučaju se zaustavite i djeci pojasnite ono što im nije jasno. Ovaj postupak ponovite za sve pripremljene kartice. (25 minuta)*

	<p>❖ Nastavite sa zaključnim sumiranjem aktivnosti, tako što ćete rezimirati sve vještine koje su djeca naučila kroz ovu aktivnost i pitati ih: a. Šta ste danas naučili o pravima?, b. Zašto smatrate da je važno naučiti šta su seksualna prava i razumjeti ih?, c. Na koji način vam to može pomoći sada, dok odрастate, i u budućnosti?, d. Da li vam se svidjela aktivnost?, e. Da li vas je nešto iznenadilo i ako jeste, šta? (10 minuta)</p>
Savjeti za facilitatore	<ul style="list-style-type: none"> - Postavite djecu da sjede u polukrugu ispred vas tako da možete jasno vidjeti svako dijete u grupi. - Naglasite da nema tačnih ili pogrešnih odgovora i da ćete dati odgovor na njihove nedoumice ili pitanja. - Iskoristite onoliko kartica koliko imate na raspolaganju, a ako se duže zadržite na nekim objašnjenjima, preostale kartice možete koristiti drugi put.
Materijali koje treba podijeliti djeci	Nije primjenjivo
Adaptacije za online okruženje	Nije primjenjivo
Literatura	Porodično sistemska psihoterapija i supervizija „Snaga porodice“ - Tanja Tankosić Girt

Aktivnost 2

Naziv aktivnosti	Znam svoja prava (djeca od 5-8 godina)
Trajanje	45 minuta
Ciljevi učenja	<p>Po završetku ove aktivnosti, djeca će moći da:</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ Prepoznaju i priznaju seksualna prava ❖ Povežu primjenu seksualnih prava sa svakodnevnim situacijama ❖ Steknu vještine i alate za poštovanje vlastitih i tuđih seksualnih prava

Materijali	- Kartice o seksualnim pravima (Prilog 1 Modula 1)
Instrukcije	<p>❖ <i>Predstavite aktivnost. Objasnite djeci da je cilj ove aktivnosti da se upoznaju sa seksualnim pravima. Aktivnost možete započeti pitanjima: Da li znate li što znači imati neko pravo? Da li ste već čuli za neko pravo? Da li ste čuli za neko svoje (dječje) pravo? Šta mislite, šta bi to moglo biti? Ukratko djeci objasnite pojam prava: „Ljudi su napisali niz pravila kojima se svi ljudi i djeca čine jednakima. Ljudska prava su nešto kao posebna pravila koja se trebaju primjenjivati na svaku osobu na svijetu, bez obzira na to gdje ona živi i ko je. Ta pravila postoje kako bismo bili sigurni da se prema svakome postupa ljubazno, pravedno i s poštovanjem. Kada govorimo o seksualnim pravima kao dijelu ljudskih prava, hoćemo da kažemo da ljudi imaju pravo da odlučuju, na način koji je pun ljubavi i poštovanja, o vlastitom tijelu i o tome sa kime žele da budu. Radi se o tome da možete reći „da“ ili „ne“ stvarima koje vam izazivaju prijatnost ili neprijatnost kada su u pitanju vaše tijelo i osjećaji. Ta prava su važna zato što štite naš lični prostor i pomažu nam da ostanemo sigurni i sretni. To je kao da kažete da svi zaslužujemo da se prema nama lijepo postupa, bez obzira ko smo i koga volimo. Prema tome, ljudska prava i seksualna prava idu jedna uz druga kako bismo bili sigurni da se prema svakome postupa pravedno, ljubazno i s poštovanjem kada su u pitanju njihova tijela i osjećaji“. Objasnite djeci da su to prava koja im omogućavaju da budu zaštićeni, poštovani i priznati bez obzira na pol, mjesto gdje žive, kakvu vrstu porodice žele kada odrastu. (10 minuta)</i></p> <p>❖ <i>Glavna aktivnost. Prije predviđene aktivnosti, napišite izjave br. 1, 3, 7, 10, 11 i 20 koje se nalaze u Prilogu 1</i></p>

Modula 1 na jednoj polovini školske table ili table za prezentacije, a pitanja navedena u nastavku na drugoj polovini školske table ili table za prezentacije. Podijelite cijelu grupu djece u manje grupe od 3-4 djece (možete dodati još izjava za koje procijenite da bi mogle biti relevantne za određenu grupu djece sa kojom izvodite aktivnost, u zavisnosti od veličine grupe sa kojom radite). Broj ovih manjih grupa treba biti jednak broju izjava koje ste odabrali za ovu aktivnost. Svakoj grupi dodijelite naziv, a inspiraciju za nazine možete potražiti u životinjskom svijetu, bojama, superheroima (i djeca sama mogu odabrati naziv za svoju grupu). Objasnite im da će svaka grupa imati isti zadatak, ali drugu temu. Svakoj maloj grupi dodijelite jednu izjavu iz Priloga 1 Modula 1. Obratite pažnju da svaka mala grupa dobije drugačiju izjavu i da bude jednak broj izjava o pravima i obavezama/odgovornostima. Nakon što se svakoj maloj grupi dodijeli jedna od izjava, zamolite djecu da odgovore na sljedeća pitanja:

- Kako/na koji način razumijete ovu rečenicu koju sam upravo pročitao/la?*
- Ko može pomoći i trebao bi vam pomoći da je bolje razumijete?*
- Ko vam je potreban i ko vam može pomoći da se vaša prava poštuju?*
- Pustite djecu da ona objasne onako kako razumiju!*

Male grupe daju odgovore, jedna po jedna. Nakon što se pročita pojedinačna izjava, zamolite malu grupu kojoj ste tu izjavu dodijelili da pokuša dati odgovor na pitanja. Podstičite razgovor na zadatu temu i ne insistirajte na tačnim odgovorima. Važno je da steknete uvid u to kako

	<p><i>djeca shvataju i doživljavaju seksualna prava. (30 minuta)</i></p> <p>❖ <i>Nastavite sa zaključnim sumiranjem aktivnosti , tako što ćete rezimirati sve vještine koje su djeca naučila kroz ovu aktivnost i pitati ih: a. Šta ste danas naučili o pravima? b. Zašto smatrate da je važno naučiti šta su seksualna prava i razumjeti ih? c. Na koji način vam to može pomoći sada, dok odrastate, i u budućnosti? d. Da li vam se svijedla aktivnost? e. Da li vas je nešto iznenadilo i ako jeste, šta? (5 minuta)</i></p>
Savjeti za facilitatore	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Možete odabratи druge izjave iz Priloga 1 Modula 1 koje smatrate važnim.</i> - <i>Nemojte odabratи više od 6-7 izjava, tako da imate dovoljno vremena da sa djecom porazgovarate o svakoj od njih.</i> - <i>Cilj ove aktivnosti je da djeca počnu razumijevati, prepoznavati i povezivati seksualna prava sa svakodnevnim situacijama. Nemojte insistirati na tačnim odgovorima ako primijetite da djeca nešto ne razumiju.</i> - <i>Nastojte osigurati da izjave koje odaberete sadržavaju jednak broj prava i obaveza/odgovornosti.</i>
Materijali koje treba podijeliti djeci	<i>Nije primjenjivo</i>
Adaptacije za online okruženje	<i>Nije primjenjivo</i>
Literatura	<i>Porodično sistemska psihoterapija i supervizija „Snaga porodice“ – Tanja Tankosić Girt</i>

Aktivnost 3

Naziv aktivnosti	Znam svoja prava i svoje obaveze (djeca od 9-11 godina)
Trajanje	<i>45 minuta</i>

Ciljevi učenja	<p><i>Po završetku ove aktivnosti, djeca će moći da:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ Prepoznaju i priznaju seksualna prava ❖ Povežu primjenu seksualnih prava sa svakodnevnim situacijama ❖ Steknu vještine i alate za poštovanje vlastitih i tuđih seksualnih prava ❖ Razumiju odnos između ljudskih i seksualnih prava
Materijali	<ul style="list-style-type: none"> - Spisak seksualnih prava prilagođen djeci (Prilog 2 Modula 1)
Instrukcije	<p>❖ Predstavite aktivnost. Upoznajte djecu sa pojmom seksualnih i ljudskih prava. Možete koristiti ovo objašnjenje: „Ljudska prava su nešto kao posebna pravila koja se trebaju primjenjivati na svaku osobu na svijetu, bez obzira na to gdje ona živi i ko je. Ta pravila postoje kako bismo bili sigurni da se prema svakome postupa ljudazno, pravedno i s poštovanjem. Kada govorimo o seksualnim pravima kao dijelu ljudskih prava, hoćemo da kažemo da ljudi imaju pravo da odlučuju, na način koji je pun ljubavi i poštovanja, o vlastitom tijelu i o tome sa kime žele da budu. Radi se o tome da možete reći „da“ ili „ne“ stvarima koje vam izazivaju prijatnost ili neprijatnost kada su u pitanju vaše tijelo i osjećaji. Ta prava su važna zato što štite naš lični prostor i pomažu nam da ostanemo sigurni i sretni. To je kao da kažete da svi zaslužujemo da se prema nama lijepo postupa, bez obzira ko smo i koga volimo. Prema tome, ljudska prava i seksualna prava idu jedna uz druga kako bismo bili sigurni da se prema svakome postupa pravedno, ljudazno i s poštovanjem kada su u pitanju njihova tijela i osjećaji“. Pitajte ih da li znaju već nešto o tome i provjerite da li su svjesni svog znanja. Usmjerite razgovor sa djecom u smjeru povećanih rizika i negativnih posljedica u slučaju nepoštovanja seksualnih prava (na</p>

	<p><i>primjer: Ako vas neko dodirne na način koji vam nije prijatan, to vas može uplašiti ili postidjeti, ili vas ta osoba može fizički povrijediti. Ako se rugamo nekome ili ga izbjegavamo samo zato što izgleda drugačije, to dijete može biti vrlo tužno i uznemireno). (10 minuta)</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Glavna aktivnost. Dio 1. Stavite spisak seksualnih prava prilagođen djeci (Prilog 2 Modula 1) na vidljivo mjesto. Podijelite djecu u grupe tako da svaka grupa dobije zadatak da prouči i objasni 2-3 seksualna prava. Svaka grupa ima zadatak da pokuša odgovoriti na niže navedena pitanja (pitanja možete prilagoditi prema vlastitoj procjeni). Pored toga pitanja za prvi i drugi dio aktivnosti trebate napisati na vidljivo mjesto tako da djeca mogu jasno vidjeti pitanja dok rade u malim grupama:</i> <ul style="list-style-type: none"> - Šta ovo pravo znači za vas, vaš život, vašu budućnost? - Razmislite šta bi se dogodilo da se ovo pravo ne poštuje. Smislite jedan primjer i ukažite na posljedice za vas u sadašnjosti i u budućnosti. - Šta biste uradili ako bi ovo pravo bilo povrijeđeno? Koje mogućnosti imate na raspolaganju? (15 minuta) <ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Dio 2. Djeca ostaju u svojim grupama i svaka grupa bira jedno od prava za koje smatra da je naročito važno za njih u ovoj životnoj dobi. Pitanja za rad u malim grupama:</i> <ul style="list-style-type: none"> - Iz kojeg ste razloga odabrali baš to pravo? - Da li su vaša seksualna prava različita od seksualnih prava odraslih? Zašto? - Zašto se kaže da vas, mlade, treba dodatno zaštititi? (15 minuta) <ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Nastavite sa zaključnim sumiranjem aktivnosti , tako što ćete djecu pitati: a. Šta možete uraditi da bi se osiguralo da se vaša prava poštuju? b. Kako štitimo svoja seksualna</i>
--	---

	<i>prava? c. Kako poštujemo seksualna prava drugih? (5 minuta)</i>
Savjeti za facilitatore	<p>- Pitanja za rad u grupama (za obje aktivnosti) prilagodite raspoloživom vremenu i kapacitetima djece, a djeci pomozite primjerom ako primijetite da im je nešto teže za uraditi.</p> <p>- Nazive prava možete odštampati, pojedinačno, na posebne lističe, pa zatim dati grupama djece da izvlače lističe sa nazivima prava i tako osigurati da svaka grupa dobije drugačija prava.</p>
Materijali koje treba podijeliti djeci	- Spisak seksualnih prava prilagođen djeci (Prilog 2 Modula 1)
Adaptacije za online okruženje	<i>Nije primjenjivo</i>
Literatura	<p><i>Porodično sistemska psihoterapija i supervizija „Snaga porodice“</i></p> <p>– Tanja Tankosić Girt</p>

Aktivnost 4

Naziv aktivnosti	Znam svoja prava i svoje obaveze (djeca od 9-11 godina)
Trajanje	45 minuta
Ciljevi učenja	<p><i>Po završetku ove aktivnosti, djeca će moći da:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ Prepoznaju i priznaju seksualna prava ❖ Povežu primjenu seksualnih prava sa svakodnevnim situacijama ❖ Steknu vještine i alate za poštovanje vlastitih i tuđih seksualnih prava ❖ Razumiju odnos između ljudskih i seksualnih prava
Materijali	<i>Nije primjenjivo</i>
Instrukcije	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Predstavite aktivnost. Upoznajte djecu sa pojmom seksualnih i ljudskih prava. Možete koristiti ovo objašnjenje: „Ljudska prava su nešto kao posebna pravila

koja se trebaju primjenjivati na svaku osobu na svijetu, bez obzira na to gdje ona živi i ko je. Ta pravila postoje kako bismo bili sigurni da se prema svakome postupa ljubazno, pravedno i s poštovanjem. Kada govorimo o seksualnim pravima kao dijelu ljudskih prava, hoćemo da kažemo da ljudi imaju pravo da odlučuju, na način koji je pun ljubavi i poštovanja, o vlastitom tijelu i o tome sa kime žele da budu. Radi se o tome da možete reći „da“ ili „ne“ stvarima koje vam izazivaju prijatnost ili neprijatnost kada su u pitanju vaše tijelo i osjećaji. Ta prava su važna zato što štite naš lični prostor i pomažu nam da ostanemo sigurni i sretni. To je kao da kažete da svi zaslužujemo da se prema nama lijepo postupa, bez obzira ko smo i koga volimo. Prema tome, ljudska prava i seksualna prava idu jedna uz druga kako bismo bili sigurni da se prema svakome postupa pravedno, ljubazno i s poštovanjem kada su u pitanju njihova tijela i osjećaji“. Pitajte djecu da li znaju već nešto o tome i provjerite da li su svjesni svog znanja. Usmjerite razgovor sa djecom u smjeru povećanih rizika i negativnih posljedica u slučaju nepoštovanja seksualnih prava (na primjer: Ako vas neko dodirne na način koji vam nije prijatan, to vas može uplašiti ili postidjeti, ili vas ta osoba može fizički povrijediti. Ako se rugamo nekome ili ga izbjegavamo samo zato što izgleda drugačije, to dijete može biti vrlo tužno i uznemireno). (10 minuta)

- ❖ *Glavna aktivnost. Svakom djetetu dajte radni list „Seksualna prava i odgovornosti“ (Prilog 3 Modula 1) i zamolite ih da samostalno popune radni list. Nakon što sva djeca završe, zamolite ih da izlože ono što su napisali, na primjer, jedno dijete izlaže prvo seksualno pravo, a nakon toga zamolite ostale da izlože da li su napisali/dali drugačiji*

	<p><i>primjer, i tako nastavite sve dok sa djecom ne prođete kroz sva ili većinu prava. (25 minuta)</i></p> <p>❖ <i>Nastavite sa zaključnim sumiranjem aktivnosti , tako što ćete djecu pitati: a. Šta možete uraditi da bi se osiguralo da se vaša prava poštuju? b. Kako štitimo svoja seksualna prava? c. Kako poštujemo seksualna prava drugih? d. Zašto je važno da kada govorimo o pravima, govorimo i o odgovornostima? (10 minuta)</i></p>
Savjeti za facilitatore	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Djeci naglasite vezu između prava i obaveza/odgovornosti.</i> - <i>Podstaknite djecu da u stupcu sa Odgovornostima pronađu neke primjere iz svakodnevnog života koji ih se mogu ticati, na primjer, imam pravo da tražim ono što želim u vezi - moram jasno reći da mi je drago kada se držimo za ruke ili kada me zagrli, ne smijem pristati.... ili ne smijem prisiljavati nekoga da me poljubi ako se toj osobi to ne sviđa. Važno je da djeca to prepoznaju na konkretnom, a ne na apstraktnom nivou.</i>
Materijali koje treba podijeliti djeci	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Radni list o seksualnim pravima i odgovornostima (Prilog 3 Modula 1)</i>
Adaptacije za online okruženje	<i>Nije primjenjivo</i>
Literatura	<p><i>Porodično sistemska psihoterapija i supervizija „Snaga porodice“</i></p> <p>– <i>Tanja Tankosić Girt</i></p>

Cjelina 2: Društvene i kulturološke odrednice seksualnosti

Ključne informacije

Ljudska seksualnost je raznolika, a na nju u velikoj mjeri utiču, pored bioloških, psiholoških i fizioloških faktora, i faktori socijalizacije. Seksualnost je fundamentalni aspekt ljudskog identiteta i života, koji obuhvata široki spektar ponašanja, orientacija i želja. Norme i vrijednosti povezani sa seksualnošću su osmišljeni na način da daju smjernice, definišu granice i regulišu seksualno ponašanje. One imaju za cilj razlikovanje onoga što se smatra dobrom od onoga što se ne smatra takvim, prihvatljivo od neprihvatljivog te funkcionalno od nefunkcionalnog. Međutim, nužno je prepoznati da te norme i vrijednosti nisu uvijek dobronamjerne i da mogu sadržati implicitnu pristrasnost, štetna uvjerenja, predrasude i stereotipe. U kontekstu podučavanja o ovim problemima, njihovom razumijevanju i prevazilaženju, ključno je pružiti sveobuhvatno, nepristrasno i inkluzivno seksualno obrazovanje.

Norme i vrijednosti povezane sa seksualnošću su duboko ukorijenjene u društвima, a često ih oblikuju kulturološki, vjerski i historijski uticaji. Iako mogu služiti kao smjernice za odgovorno seksualno ponašanje, one isto tako mogu održavati diskriminatorska uvjerenja i ograničenja koja nemaju nikakav osnov u dokazima ili razumu. Te norme mogu podsticati okruženje u kome su određene seksualne orientacije ili rodni identiteti predmet stigmatizacije ili marginalizacije i u kome se ograničava sloboda pojedinaca da se autentično izraze.

Prosvjetni radnici imaju značajnu ulogu u prevazilaženju ovih problema i promovisanju inkluzivnijeg i informisanijeg pogleda na seksualnost. Kod podučavanja o seksualnosti bitno je izbjegavati ponavljanje štetnih stereotipa ili zastarjelih normi. Umjesto toga, prosvjetni radnici mogu nastojati da podstичу otvoren i neosuđujući dijalog i da kreiraju siguran prostor u kome učenici mogu istraživati vlastite identitete i sklonosti.

Ključno je da se ovoj temi pristupa sa osjetljivošću i poštovanjem, prepoznajući da je iskustvo seksualnosti svakog pojedinca jedinstveno. Podučavanjem učenika da kritički

razmišljaju o normama i vrijednostima sa kojima se susreću, prosvjetni radnici im mogu pomoći da steknu nijansiraniji uvid u vlastitu seksualnost i u raznolikost ljudskih doživljaja. Poricanje seksualnosti djece i mladih može ih omesti u razumijevanju vlastitih tijela i osjećaja i potencijalno dovesti do zbumjenosti i nelagode. Važno je zapamtiti sljedeće:

- Pravljenje razgovora o seksualnosti tabu-temom može doprinijeti stvaranju okruženja u kome razni oblici seksualnog zlostavljanja i ugrožavanja mogu proći nezapaženo ili neprijavljeno.
- Rodnom neravnopravnošću održavaju se štetni stereotipi i norme, što dalje ograničava slobodu pojedinaca da istražuju vlastitu seksualnost na zdrav i podržavajući način.
- Neuspjeh u prepoznavanju i razumijevanju vlastitih seksualnih potreba može dovesti do nezadovoljstva i frustracije, što onda utiče na opšte blagostanje osobe.
- Iskrivljena i nefunkcionalna uvjerenja o seksualnosti mogu održavati nefunkcionalne stavove i ponašanja, te tako potencijalno prouzrokovati štetu pojedincima i međuljudskim odnosima.
- Određene društvene norme povezane sa seksualnošću mogu onemogućiti vođenje otvorenog i iskrenog razgovora, čime se ometa razvoj zdravog seksualnog identiteta i izaziva emocionalna tjeskoba.

Aktivnosti

Aktivnost 1

Naziv aktivnosti	Tačno, netačno ili nešto između (djeca od 5-8 godina)
Trajanje	45 minuta
Ciljevi učenja	<p><i>Po završetku ove aktivnosti, djeca će moći da:</i></p> <ul style="list-style-type: none">❖ Prepoznaju i postanu svjesni vlastitih neispravnih i ispravnih uvjerenja u vezi sa seksualnošću❖ Preispitaju i rekonstruišu uvjerenja u vezi sa seksualnošću❖ Nauče i steknu dodatna znanja o seksualnosti

Materijali	<ul style="list-style-type: none"> - Široka samoljepljiva traka koja će se moći jasno vidjeti na površini poda radne prostorije - Tri veća kruga od papira ili kartona u bojama: crvena, narandžasta i zelena - Izjave o seksualnosti. Djeca od 5-8 godina (Prilog 4 Modula 1)
Instrukcije	<p>❖ <i>Predstavite aktivnost. Započnite aktivnost tako što ćete djeci reći da će igrati igru „Tačno ili netačno“. Unaprijed odštampajte primjerak Izjava o seksualnosti za djecu od 5-8 godina koje se nalaze u Prilogu 4 Modula 1. Kao priprema za aktivnost, zalijepite samoljepljivu traku u boji cijelom dužinom radnog prostora. Stavite/zalijepite crveni krug na jedan kraj trake, narandžasti krug na sredinu trake i zeleni krug na suprotni kraj trake. Krugovi trebaju biti dovoljno veliki da budu jasno vidljivi. Zadatak će biti da nakon što pročitate neke rečenice, djeca trebaju odlučiti (svako za sebe) da li je pročitana rečenica tačna ili netačna. Ako je prema mišljenju djece tačna, djeca se smještaju na traku blizu zelenog kruga, odnosno na jedan kraj trake, a ako misle da je netačna, idu na suprotni kraj, odnosno kod crvenog kruga. U slučaju da nisu sigurni ili da ne znaju, smještaju se na sredinu trake, odnosno kod narandžastog kruga. Koristeći par neutralnih rečenica (npr. danas je ponedjeljak, pada kiša i sl.), provjerite da li su djeca razumjela pravila igre. (5 minuta)</i></p> <p>❖ <i>Glavna aktivnost. Pročitajte djeci naglas „Izjave o seksualnosti. Djeca od 5-8 godina.“ Nakon čitanja svake rečenice/izjave, zamolite djecu da stanu na traku na način kako misle da je ispravno. Kada primijetite da djeca imaju netačna, štetna, iskrivljena ili na neki drugi</i></p>

	<p><i>način pogrešna uvjerenja, zastanite na toj konkretnoj izjavi i porazgovarajte o njoj sa djecom. (25 minuta)</i></p> <p>❖ <i>Razgovor o izjavama. Nastavite sa zaključnim sumiranjem aktivnosti, tako što ćete djecu pitati: a. Šta ste danas naučili kroz ovu aktivnost?, b. Da li vam se svidjela ova aktivnost?, c. Možete li reći jednu stvar koju ste naučili o našim tijelima zbog koje ste osjetili znatiželju ili iznenadenje?, d. Kako se osjećate kada naučite nove stvari o svom tijelu ili o tome kako se tijela razlikuju? Ima li nešto novo što ste naučili o sebi, što niste znali ranije? Kako se zbog toga osjećate?, e. Da li ste ikada mislili nešto o ljudskom tijelu, za što ste kasnije saznali da nije baš tačno? Šta je to bilo i kako se osjećate sada kada znate više?, f. Možete li mi reći jednu stvar za koju mislite da je zanimljiva ili „cool“ u vezi sa informacijama o kojima smo danas razgovarali? (15 minuta)</i></p>
Savjeti za facilitatore	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Prilikom pripreme i odabira izjava, koristite one koje sadrže česte predrasude o seksualnosti prisutne u vašoj kulturi i okruženju, a sa kojima ste se vi do sada najčešće susretali kod djece i/ili odraslih.</i> - <i>Obratite pažnju da bude približno jednak broj tačnih i netačnih rečenica/izjava.</i> - <i>Naglasite da je sasvim u redu ako djeca odluče da stanu kod narandžastog kruga ako nisu sigurna.</i>
Materijali koje treba podijeliti djeci	<i>Nije primjenjivo</i>
Adaptacije za online okruženje	<i>Nije primjenjivo</i>
Literatura	<i>Porodično sistemska psihoterapija i supervizija „Snaga porodice“</i> – Tanja Tankosić Girt

Aktivnost 2

Naziv aktivnosti	Istina, laž ili nešto između (djeca od 9-11 godina)
Trajanje	45 minuta
Ciljevi učenja	<p>Po završetku ove aktivnosti, djeca će moći da:</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ Prepoznaju i postanu svjesni vlastitih krivih i ispravnih uvjerenja u vezi sa seksualnošću ❖ Preispitaju i rekonstruišu uvjerenja u vezi sa seksualnošću ❖ Nauče i steknu dodatna znanja o seksualnosti
Materijali	<ul style="list-style-type: none"> - Široka samoljepljiva traka koja će se moći jasno vidjeti na površini poda radne prostorije. - Tri veća kruga od papira ili kartona u bojama: crvena, narandžasta i zelena. - Izjave o seksualnosti. Djeca od 9-11 godina (Prilog 5 Modula 1)
Instrukcije	<p>❖ Predstavite aktivnost. Započnite aktivnost tako što ćete djeci reći da će igrati igru „Tačno ili netačno“. Unaprijed odštampajte primjerak Izjava o seksualnosti za djecu od 9-11 godina koje se nalaze u Prilogu 5 Modula 1. Kao priprema za aktivnost, zalijepite samoljepljivu traku u boji cijelom dužinom radnog prostora. Stavite/zalijepite crveni krug na jedan kraj trake, narandžasti krug na sredinu trake i zeleni krug na suprotni kraj trake. Krugovi trebaju biti dovoljno veliki da budu jasno vidljivi. Zadatak će biti da nakon što pročitate neke rečenice, djeca trebaju odlučiti (svako za sebe) da li je pročitana rečenica tačna ili netačna. Ako je prema mišljenju djece tačna, djeca se smještaju na traku blizu zelenog kruga, odnosno na jedan kraj trake, a ako misle da je netačna, idu na suprotni kraj, odnosno kod crvenog kruga. U slučaju da nisu sigurni ili</p>

	<p><i>da ne znaju, smještaju se na sredinu trake, odnosno kod narandžastog kruga. Koristeći par neutralnih rečenica (npr. danas je ponedjeljak, pada kiša i sl.), provjerite da li su djeca razumjela pravila igre. (5 minuta)</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Glavna aktivnost. Pročitajte djeci naglas „Izjave o seksualnosti za djecu od 9-11 godina“ u kojima su izraženi neki aspekti seksualnosti. Nakon čitanja svake rečenice/izjave, zamolite djecu da stanu na traku na način kako misle da je ispravno. Kada primijetite da djeca imaju netačna, štetna, iskrivljena ili na neki drugi način pogrešna uvjerenja, zastanite na toj konkretnoj izjavi i porazgovarajte o njoj sa djecom. (30 minuta)</i> ❖ <i>Nastavite sa zaključnim sumiranjem aktivnosti , tako što ćete djecu pitati: a. Šta vam iz vlastitog iskustva govori da je to tačno/netačno?, b. Da li ste vidjeli/doživjeli nešto što se razlikuje od onoga što smatrate da je tačno ili netačno?, c. Da li je u ovoj aktivnosti bilo nešto što vas je iznenadilo, nešto što ste naučili? (10 minuta)</i>
Savjeti za facilitatore	<ul style="list-style-type: none"> - Prilikom pripreme i odabira izjava, koristite one koje sadrže česte predrasude o seksualnosti prisutne u vašoj kulturi i okruženju, a sa kojima ste se vi do sada najčešće susretali kod djece i/ili odraslih. - Obratite pažnju da bude približno jednak broj tačnih i netačnih rečenica/izjava. - Naglasite da je sasvim u redu ako djeca odluče da stanu kod narandžastog kruga ako nisu sigurna.
Materijali koje treba podijeliti djeci	<i>Nije primjenjivo</i>
Adaptacije za online okruženje	<i>Nije primjenjivo</i>

Literatura	<i>Porodično sistemska psihoterapija i supervizija „Snaga porodice“ – Tanja Tankosić Girt</i>
------------	---

Cjelina 3: Rodna i seksualna raznolikost

Ključne informacije

Ljudi su po prirodi raznoliki. Postoji širok raspon fizičkih izgleda i karakteristika, interesovanja, sposobnosti, temperamenata i karaktera. Rodna i seksualna raznolikost obuhvata cijeli niz aspekata, uključujući biološki pol, rodni identitet i izražavanje te seksualnost. Ona podrazumijeva prihvatanje postojanja bogatog spektra ljudskih iskustava unutar ovih dimenzija. Pojmom rodne i seksualne raznolikosti (RSR) označavaju se sve različitosti spolnih karakteristika, seksualnih orijentacija i rodnih identiteta, bez potrebe za konkretnim navođenjem svakog identiteta, ponašanja ili karakteristike koji čine ovu množinu. Važno je da se to prihvati i da se napravi okruženje koje poštaje i podržava razlike u rodnim identitetima i seksualnoj orijentaciji i izražavanju. Kreiranjem inkluzivne kulture sprečava se da djeca i mladi dođu u situacije da dožive tjeskobu, diskriminaciju, maltretiranje i u krajnjoj liniji negativne zdravstvene ishode.

- ❖ Pojmom rodne raznolikosti označavaju se različiti rodni identiteti, izrazi i iskustva koji postoje mimo tradicionalnog binarnog shvatanja muškarca i žene. Njegovim korištenjem se prepoznaje da rod nije isključivo određen biološkim polom, nego se radi o složenom i raznolikom spektru koji obuhvata cijeli niz identiteta. Rodnom raznolikošću se priznaje da pojedinci mogu imati različite unutrašnje viđenje i osjećaje o vlastitom polu, koji se ne moraju uvijek poklapati sa polom koji im je pripisan po rođenju.
- ❖ Pojmom seksualne raznolikosti označava se raspon seksualnih orijentacija, privlačnosti i ponašanja koji postoje mimo tradicionalnog shvatanja heteroseksualnosti. Seksualnom raznolikosti se priznaje da pojedince mogu privlačiti osobe istog pola (homoseksualnost), suprotnog pola (heteroseksualnost) ili oba pola (biseksualnost). Njime se takođe prepoznaje

postojanje drugih seksualnih orijentacija. Pojmom seksualne raznolikosti dovodi se u pitanje stav da je heteroseksualnost jedina moguća norma i naglašava se važnost prihvatanja i poštovanja seksualne orijentacije i identiteta pojedinca.

Razvoj rodne i seksualne raznolikosti je složen proces kroz koji dijete prolazi dok odrasta i uči o sebi i svijetu oko sebe. Važno je pružiti dobro primjerene informacije i shvatanja rodne i seksualne raznolikosti kako bi se osiguralo da se kod djece izgradi temelj prihvatanja, poštovanja i inkluzivnosti. U nastavku su opisi onoga što bi djeca od 5-8 i 9-11 godina trebala znati o navedenim temama (Američka akademija za pedijatriju, 2017.):

Djeca od 5-8 godina

- U ovoj fazi kod djece se počinje razvijati razumijevanje rodne i seksualne raznolikosti. Djecu treba podsticati da dovode u pitanje rodne stereotipe i da shvate da se prema svima treba ophoditi sa poštovanjem, bez obzira na to kako se predstavljaju. Svako dijete može igrati balet ili može igrati hokej, a ono što je važno je da sva djeca imaju pravo na aktivnost koja im donosi zadovoljstvo.
- Kada je u pitanju seksualna raznolikost, djeca u ovoj dobi se mogu upoznati sa konceptom različitih vrsta porodice, kao što su porodice sa dvije mame ili sa dvojicom očeva .

Djeca od 9-11 godina

- Do ove faze kod djece se već donekle razvilo razumijevanje rodne i seksualne raznolikosti. Važno je o seksualnoj orijentaciji razgovarati dobro primjerenoj rječnikom, objašnjavajući da ljudi mogu privlačiti isti spolovi i da je jednako normalno kao i biti heteroseksualan.

Aktivnosti

Aktivnost 1

Naziv aktivnosti	Priče o raznolikosti (djeca od 5-8 godina)
Trajanje	<i>45 minuta</i>

Ciljevi učenja	<p><i>Po završetku ove aktivnosti, djeca će moći da:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ Prepoznaju dominantne stereotipe i predrasude u vezi sa rodnim identitetima u vlastitom kontekstu ❖ Prepoznaju individualne razlike koje postoje među svom djecom ❖ Razviju toleranciju i razumijevanje prema rodnoj raznolikosti ❖ Nauče da razlikuju rod od spola ❖ Počnu sa kritičkim promišljanjem u vezi sa rodnim identitetom
Materijali	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Priče o raznolikosti (Prilog 6 Modula 1)</i>
Instrukcije	<ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Predstavite aktivnost. Objasnite djeci da ćete naglasiti situacije koje se događaju nekoj djeci i nakon što svaku pročitate svaku situaciju, zajedno ćete porazgovarati o svakoj od njih. Prilikom predstavljanja aktivnosti, naglasite da su sva djeca različita, da mogu voljeti različite stvari, da mogu željeti da izgledaju drugačije ili mogu imati drugačije želje i interesovanja.</i> Ukratko im predstavite koncepte spola i roda (gendera), u tome Vam može pomoći sljedeće objašnjenje: <i>Predstavite koncept spola:</i> ❖ <i>Definirajte "spol" kao biološku kategoriju koja se odnosi na to da li je osoba rođena s muškim ili ženskim dijelovima tijela. Naglasite da se spol odnosi na ono što se nalazi na vanjskoj strani tijela.</i> ❖ <i>Razgovarajte o rodnim ulogama:</i> ❖ <i>Uvesti koncept "roda" kao društvene kategorije koja se odnosi na uloge, ponašanja i očekivanja koja društvo dodeljuje dječacima i djevojčicama. Objasnite da, iako neki ljudi mogu misliti da se dječaci trebaju ponašati na</i>

	<p><i>određeni način, a djevojčice na drugi način, svako je jedinstven i može se izraziti na različite načine bez obzira na spol. (5 minuta)</i></p> <p>❖ <i>Glavna aktivnost. Odštampajte Priče o raznolikosti koje se nalaze u Prilogu 6 Modula 1. Naglas pročitajte djeci jednu po jednu situaciju i nakon svake pročitane situacije povedite razgovor sa djecom pomoću sljedećih pitanja:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - <i>Kako mislite da se ovo dijete osjeća?</i> - <i>Šta mislite, šta je uzrok?</i> - <i>Kako se druga djeca ponašaju, odnosno kako se mogu ponašati u takvoj situaciji?</i> - <i>Kako se dijete ponaša kada se to dogodi?</i> - <i>Da li bi ostala djeca koristila neke pogrdne riječi o drugom djetetu i koje?</i> - <i>Šta tom djetetu treba? (30 minuta)</i> <p>❖ <i>Nastavite sa zaključnim sumiranjem aktivnosti , tako što ćete djecu pitati: a. Šta je to što vas čini posebnim i jedinstvenim?, b. Po čemu se razlikujete od svojih prijatelja ili školskih drugova?, c. Kako se osjećate kada se neko prema vama drugačije ponaša zbog vašeg spola?, d. Postoji li nešto što biste željeli da ljudi bolje razumiju o vama?, e. Jeste li se ikada zapitali zašto ljudi očekuju od drugih ljudi da rade različite stvari u skladu sa njihovim spolom ?, f. Šta vi mislite o tim očekivanjima? (10 minuta)</i></p>
Savjeti za facilitatore	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Sami procijenite koliko situacija i koje situacije ćete obraditi sa djecom u razredu.</i> - <i>Obratite pažnju da tokom razgovora ne dominira samo nekoliko djece. Pokušajte u razgovor uključiti što više djece.</i>

	<p>- Ako smatrate da je izvodivo, možete odglumiti jednu ili dvije situacije sa djecom u glavnim ulogama.</p>
Materijali koje treba podijeliti djeci	<i>Nije primjenjivo</i>
Adaptacije za online okruženje	<i>Nije primjenjivo</i>
Literatura	<i>Porodično sistemska psihoterapija i supervizija „Snaga porodice“ – Tanja Tankosić Girt</i>

Aktivnost 2

Naziv aktivnosti	<i>Moj prijatelj (djeca od 9-11 godina)</i>
Trajanje	<i>45 minuta</i>
Ciljevi učenja	<p><i>Po završetku ove aktivnosti, djeca će moći da:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ Praktikuju i razvijaju empatiju, razumijevanje i prihvatanje seksualne raznolikosti. ❖ Nauče kako pružiti adekvatnu podršku osobama koje prolaze kroz kriznu situaciju povezanu sa stigmom, sramom i krivnjom u vezi sa različitim seksualnim identitetom ❖ Povećaju svijest o raznolikosti rodnih i seksualnih identiteta
Materijali	<i>Nije primjenjivo</i>
Instrukcije	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Predstavite aktivnost. Objasnite djeci da će dobiti kratku priču sa zadacima. Priča govori o djetetu kome je potrebna pomoć i podrška. Naglasite da se radi o izmišljenoj situaciji, ali i da ste čuli da su se slične stvari događale nekoj djeci. (2 minuta) ❖ Glavna aktivnost. 1. dio - Djecu podijelite u tri podgrupe: A, B i C (neka djeca sama izaberu naziv svoje podgrupe) i prezentirajte djeci odabranu kratku priču, odgovorite na osnovna pitanja ako ih djeca postave, ali nemojte ići

	<p><i>previše u detalje i podstičite djecu da samostalno razmišljaju . (5 minuta)</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>2. dio - Pustite svaku grupu da sama uradi zadatak i evidentirajte rezultate grupnog rada dok djeca rade, uz praćenje rada svake grupe i uz podsticanje djece ili pomaganje djeci ako to smatrate potrebnim. (10 minuta)</i> ❖ <i>3. dio - Nakon što sve tri podgrupe završe zadatku, predite na sljedeći dio aktivnosti, objašnjavajući djeci da ćeće sada igrati uloge. Upitajte grupu da li neko od djece želi glumiti Saru ili Timura (u zavisnosti od odabranog scenarija), ali ako nijedno dijete nije spremno, nemojte insistirati, nego sami preuzmите ulogu. Recite djeci da zamisle da je Sarina ili Timurova tajna otkrivena i da ona odnosno on sada sjede sami u obližnjem parku. Zamolite djecu u svakoj podgrupi da se međusobno dogovore ko će igrati ulogu prijatelja, nastavnika ili roditelja (u zavisnosti da li su bili u grupi A, B ili C). Dajte im nekoliko minuta da se pripreme za ulogu. Zadatak je da zamisle scenu u parku i da je odglume sa četiri lika: Timurom ili Sarom, prijateljem, nastavnikom i roditeljem, na osnovu rezultata rada u podgrupama za glumljenje scene. (15 minuta)</i> ❖ <i>Nastavite sa zaključnim sumiranjem aktivnosti , tako što ćeće djecu pitati: a. Na koje načine možemo pokazati empatiju i razumijevanje prema osobama sa drugačijim seksualnim identitetom?, b. Šta mislite, kako se neko može osjećati ako prolazi kroz težak period zbog svog seksualnog identiteta?, c. Koji su neki od načina na koje možemo dati podršku?, d. Kako možemo osigurati da naši prijatelji i školski drugovi poznaju i razumiju raznolikost rodnih i seksualnih identiteta? (13 minuta)</i>
--	--

Savjeti za facilitatore	<ul style="list-style-type: none"> - Odaberite jednu od verzija (bilo verziju sa Sarom ili sa Timurom). - Obratite pažnju na redoslijed aktivnosti i podsjetite djecu na vrijeme koje imaju na raspolaganju za svaku od podaktivnosti. - Vodite računa o vremenu i pokušajte se držati vremenskog okvira. - Ako procijenite da vam za ovu aktivnost treba manje vremena nego što je navedeno, izradite drugu kratku priču i osmislite situaciju koja odgovara temi ove jedinice. - Nemojte insistirati da neko od djece iz grupe preuzme ulogu Sare ili Timura. Ako nijedno dijete nije na to spremno, sami preuzmите tu ulogu - djeca najbolje uče preko uzora.
Materijali koje treba podijeliti djeci	<ul style="list-style-type: none"> - Kratka priča „Moj prijatelj“. 3 primjerka odabrane kratke priče, za svaku podgrupu sa specifičnim zadacima (Prilog 7 Modula 1)
Adaptacije za online okruženje	Nije primjenjivo
Literatura	<p>Porodično sistemska psihoterapija i supervizija „Snaga porodice“ – Tanja Tankosić Girt</p>

Prateći materijal

- American Academy for Pediatrics (Američka akademija za pedijatriju). (2017.). Bright Futures Guidelines, Health Supervision of Infants, Children and Adolescents (Pg 217 – 227), 4th edition. (Smjernice za svjetlu budućnost, zdravstveno praćenje dojenčadi, djece i adolescenata (str 217.-227., 4. izdanje) Preuzeto 20.12.2023. sa https://downloads.aap.org/AAP/PDF/Bright%20Futures/BF4_Introduction.pdf

- ISEAN. (2015.). Sexual Orientation, Gender Identity and Expression (SOGIE) Training Package. (Paket za edukaciju o seksualnoj orijentaciji, rodnom identitetu i izražavanju (SOGIE)) Jakarta, ISEAN. Preuzeto 20.12.2023. sa https://www.apcom.org/storage/2017/02/SOGIE-Training-Manual_EN.pdf
- BHDAPA i UNCEF Dječja duša treba da se sluša (Priručnik), Sarajevo, BiH
<https://bhidapa.ba/publikacije/djecija-dusa-treba-da-se-slusa/>
- Ministère de l'Éducation et de l'Enseignement supérieur. (2018.). Detailed content in sexuality education. (Detaljan sadržaj u seksualnom odgoju) Preuzeto 20.12.2023. sa https://www.education.gouv.qc.ca/fileadmin/site_web/documents/dpse/adaptation_serv_compl/EDUC-Contenus-Sexualite-Personnel-scolaire-Secondaire-EN.pdf
- UNESCO. (2018.). International technical guidance on sexuality education. (Međunarodne tehničke smjernice o seksualnom obrazovanju) Preuzeto 20.12.2023. sa <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000260770>

Literatura

Access, Services and Knowledge Programme. (Program „Pristup, usluge i znanje“) (2016.). Essential Packages Manual: Sexual and Reproductive Health and Rights Programmes for Young People. (Priručnik sa osnovnim paketima: seksualno i reproduktivno zdravlje i programi prava za mlade.) Preuzeto 20.12.2023. sa https://rutgers.international/wp-content/uploads/2021/09/Essential-Packages-Manual_SRHR-programmes-for-young-people -2016.pdf

Vijeće Evrope. (2020.). COMPASS Manual for human rights education with young people. (KOMPAS: Priručnik za obrazovanje mlađih o ljudskim pravima) Preuzeto 12.12.2023. sa <https://rm.coe.int/compass-eng-rev-2020-web/1680a08e40>

International HIV/AIDS Alliance. (Međunarodni savez za HIV/AIDS) (2008.). OUR FUTURE: Teaching sexuality and life-skills. (NAŠA BUDUĆNOST: Podučavanje seksualnosti i životnih vještina) Preuzeto 20.12.2023. sa https://healtheducationresources.unesco.org/sites/default/files/resources/bie_alliance_teaching_sexuality_and_lifeskills_554b_en.pdf

International Planned Parenthood Federation. (Međunarodna federacija za planirano roditeljstvo) (2011.). EXCLAIM! YOUNG people's guide to sexual rights: an IPPF declaration (UZVIKNITE! Vodič za mlade o seksualnim pravima: deklaracija IPPF-a)

International Planned Parenthood Federation. (Međunarodna federacija za planirano roditeljstvo) (2008.). Sexual Rights: An IPPF declaration. (Seksualna prava: deklaracija IPPF-a) Preuzeto 12.12.2023. sa https://www.ippf.org/sites/default/files/sexualrightsippfdeclaration_1.pdf

Udruga Pariter. (2017). SPOLNI MODUL ZDRAVSTVENOG ODGOJA: 8 radionica za učenike srednjih škola. Priručnik za profesore/ice i stručne suradnike/ice (Association Pariter (2017). SEX MODULE OF HEALTH EDUCATION: 8 workshops for secondary school students. Manual for teachers and professional associates). Preuzeto 20.12.2023. sa https://pariter.hr/wp-content/uploads/2018/01/SPOLNI_MODUL_8_radionica_web.pdf

USAID Open Doors Project. (USAID projekat Otvorena vrata) (2019). GENDER, SEXUALITY AND SEXUAL ORIENTATION Training Manual. (Priručnik za edukaciju iz RODA, SEKSUALNOSTI I SEKSUALNE ORIJENTACIJE) Preuzeto 20.12.2023. sa <https://www.fhi360.org/sites/default/files/media/documents/resource-zambia-open-doors-gss-training-manual.pdf>

Modul 2: Ljudsko tijelo

Cilj modula

U ovom modulu date su aktivnosti za djecu od 5 do 11 godina, koje imaju za cilj da ih informišu o ljudskom tijelu. Podijeljen je u tri jedinice: „**Imenovanje dijelova tijela i njihovih funkcija**“, „**Naše jedinstveno tijelo – razvoj tijela tokom puberteta**“ i „**Pozitivni osjećaji u tijelu – šta je primjereno dodir?**“. Pored samih aktivnosti, svaka tema sadrži i detaljne upute za njihovu implementaciju, kao i ključne informacije koje je važno znati prilikom primjene uputa.

Ciljevi učenja ovog modula

Po završetku ovog modula, moći ćete naučiti djecu da:

- **Znaju** pravilne nazine različitih dijelova tijela
- **Prepoznaju** da postoje različiti nazivi za različite dijelove tijela
- **Znaju** osnovne funkcije dijelova tijela
- **Cijene** vlastito tijelo i tuđe tijelo onakva kakva jesu
- **Prepoznaju i navedu** pravilne nazine spolnih i reproduktivnih organa
- **Znaju** osnovnu funkciju spolnih i reproduktivnih organa
- **Razumiju** da su svačije genitalije različite i jedinstvene
- **Razumiju i prihvate** da je svaka osoba jedinstvena i drugačija
- **Razumiju** da se tijelo mijenja i razvija kako dijete raste
- **Nauče** o najčešćim fizičkim promjenama u tijelu tokom puberteta
- **Nauče** šta predstavlja primjereno dodir

Cjelina 1: Imenovanje dijelova tijela i njihovih funkcija

Ključne informacije

Djeca su znatižljiva o vlastitom i tuđem tijelu: kako tijelo izgleda, kako funkcioniše i zašto se stvari događaju na način kako se događaju. Kako rastu, djeca su obično sve zainteresovani za razvoj svog tijela, pa im treba sve više informacija. Davanje informacija djeci pomaže im da razumiju, cijene i poštuju svoje i tuđe tijelo. (Regionalni ured SZO za Evropu i BZgA, 2010.)

Interesovanje za vlastito i tuđe tijelo u različitim razvojnim fazama:

Djeca od 5-6 godina	<ul style="list-style-type: none">• Djeca su zainteresovana za istraživanje vlastitog i tuđeg tijela i taj interes se izražava, npr. igranjem 'doktora i sestara'.• Djeca mogu početi osjećati sramežljivost u vezi sa svojim tijelom.• Djeca postavljaju pitanja o svom tijelu otvoreno, obično bez srama.
Djeca od 7-9 godina	<ul style="list-style-type: none">• Djeca se mogu početi osjećati nelagodno kada su gola u prisustvu drugih.• Djeca više ne postavljaju pitanja o svom tijelu otvoreno, iako ih zanima da saznaju više o njemu.
Djeca od 10-11 godina	<ul style="list-style-type: none">• Djeca se počinju približavati pubertetu i sve ih više zanima seksualnost odraslih.• Djeca mogu tražiti informacije u vezi sa svojim tijelom na internetu i/ili kroz razgovor sa vršnjacima.• Djeci su potrebne detaljnije i cjelovitije informacije o njihovom tijelu i načinu na koji ono funkcioniše.

(Regionalni ured SZO za Evropu i BZgA, 2010.)

Sva djeca imaju pravo da se informišu o vlastitom tijelu i njegovoj funkciji – uključujući intimne dijelove tijela kao što su: genitalije, zadnjica i područje grudi. Važno je poznavati vlastito tijelo, ali i tijelo drugih polova. (Regionalni ured SZO za Evropu i BZgA, 2010.)

Ne dobijaju sva djeca seksualno obrazovanje kod kuće, iako je spolni odgoj jedna od primarnih odgovornosti roditelja i zakonskih staratelja. Na način razgovora o seksualnosti i vlastitom tijelu utiče više faktora, kao što su starosna dob prosvjetnog

radnika, njegovo/njeno tematsko iskustvo, kultura, vrijednosti, uvjerenja, životno okruženje i raspoloživi resursi. Ponekad se seksualnost može smatrati privatnom stvari ili se može povezivati sa sramom, pa zbog toga odrasli uskraćuju informacije djeci. Rani odgoj i obrazovanje i škola igraju važnu i jasnu ulogu u pružanju informacija na senzitivan način. (Regionalni ured SZO za Evropu i BZgA, 2010.)

Shvatanje da imaju jedno tijelo i upoznavanje njegovih granica i odgovarajućeg dodira ključno je za djecu od 5 do 11 godina kao preventivna mjera protiv seksualnog zlostavljanja iz više razloga. Prvo, podučavanje djece o njihovom tijelu osnažuje ih spoznajom o tome što je normalno i prihvatljivo, omogućavajući im da prepoznaju i prijave svako neprimjereno ili neželjeno dodirivanje. Razumijevanjem koncepta ličnih granica, djeca mogu asertivno prenijeti svoju nelagodu ili odbijanje ako neko pokuša prekršiti te granice, smanjujući tako njihovu ranjivost na zlostavljanje.

Uz to, usađivanje razumijevanja da imaju jedno tijelo podstiče osjećaj vlasništva i autonomije nad svojim tijelima, osnažujući djecu da se zalažu za vlastitu sigurnost i dobrobit. To pojačava poruku da imaju pravo reći ne svakom dodiru zbog kojeg se osjećaju nelagodno ili nesigurno, bez obzira na to ko je počinitelj. Ovo znanje je posebno od vitalnog značaja u situacijama u kojima počinjenici mogu biti poznati djetetu, kao što su članovi porodice ili odrasli od povjerenja, jer pomaže djeci da prepoznaju i odole se ponašanju dotjerivanja koje ima za cilj izmanipulaciju njima u tišini.

Štaviše, podučavanje djece o njihovom tijelu i ličnim granicama na način primjeren uzrastu pomaže destigmatizaciji diskusija o seksualnosti i zlostavljanju, stvarajući okruženje u kojem se djeca osjećaju ugodno tražeći pomoći i podršku ako dožive bilo kakav oblik zlostavljanja. Osposobljavajući djecu jezikom i vještinama da artikulišu svoja iskustva, staratelji i edukatori mogu olakšati ranu intervenciju i pružiti neophodnu podršku i resurse za zaštitu djece od daljeg oštećenja.

Sve u svemu, učenje djece o njihovom tijelu i važnosti poštivanja ličnih granica služi kao kritična osnova za edukaciju o prevenciji seksualnog zlostavljanja. Ona osnažuje djecu da prepoznaju i reaguju na potencijalno štetne situacije, promoviše asertivnost

i samozastupanje i njeguje kulturu sigurnosti, poštovanja i osnaživanja od najranije dobi.

Razgovor sa djecom o tijelu

Razgovor o intimnim dijelovima tijela može izazvati nelagodu, sram i/ili zbumjenost. Zna biti teško pronaći prave riječi. Međutim, dobro je prisjetiti se da razgovor o tim temama može biti neugodniji nama odraslima nego djeci. Malom djetetu svi dijelovi tijela podjednako su važni – ono može govoriti o svojim genitalijama jednako otvoreno kao što govorи o ušima i nosu. Starija djeca se mogu osjećati donekle posramljeno i mogu se smijati, ali to ne znači da ih ta tema neće zaintrigirati. (Planirano roditeljstvo A, B, Åhman i Ruuhilahti, 2019., 4-7.) Dobro je imati na umu da djeca ne seksualiziraju vlastite dijelove tijela. Seksualnost djece drugačija je od seksualnosti mlađih ili odraslih. (Regionalni ured SZO za Evropu i BZgA, 2010.)

Tokom razgovora o tijelu, važno je na dječja pitanja odgovoriti iskreno, činjenično i na način primjerен njihovoј dobi. Dovoljno je odgovoriti na konkretna pitanja koja djeca postave - ne morate ići u dubinu. Uvijek provjerite da li su djeca razumjela ono što ste im objasnili. Ako izbjegavate da razgovarate o toj temi, suzdržavate se od odgovaranja na dječja pitanja ili koristite eufemizme umjesto tačnih izraza (npr. genitalije), to djeci može poslati poruku da razgovor o intimnim dijelovima tijela nije dopušten. To bi ih moglo navesti da pomisle da se radi o nečemu čega se trebaju sramiti. (Planirano roditeljstvo A, B.)

Pokretanje ove teme može biti lakše ako prvo razmislimo o tome šta nama znači seksualnost i zašto nije jednostavno razgovarati o dijelovima tijela i tjelesnim funkcijama. Odvajanje malo vremena za suočavanje sa tim pitanjima i ostavljanje prostora da sami preradimo te teme može nam olakšati razgovor sa djecom. Pored toga, može biti korisno i pripremiti se unaprijed i uvježbavati razgovor o seksualnosti. (Åhman i Ruuhilahti, 2019., 4-7.).

Važno je osigurati da dijete zna imenovati dijelove vlastitog tijela i razumjeti njihovu funkciju. Ako je u stanju da imenuje različite dijelove svog tijela, dijete može lakše

kazati da nešto nije u redu – da je povrijeđeno ili da ga je neko dirao na neprimjeren način. (Åhman i Ruuhilahti, 2019., 9.). Djeca moraju znati govoriti o svom tijelu koristeći tačne izraze – a ne eufemizme kao što su „piša“ ili „ribica“ (Planirano roditeljstvo A, B).

Aktivnost

Aktivnost 1

Naziv aktivnosti	Moje tijelo – imenovanje dijelova tijela i njihovih funkcija <i>(djeca od 5-8 godina)</i>
Trajanje	45 minuta
Ciljevi učenja	<p><i>Po završetku ove aktivnosti, djeca će moći da:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Znaju pravilne nazive različitih dijelova tijela</i> ❖ <i>Prepoznaju da postoje različiti nazivi za različite dijelove tijela</i> ❖ <i>Znaju osnovne funkcije dijelova tijela</i> ❖ <i>Cijene vlastito tijelo i tuđe tijelo onakva kakva jesu</i>
Materijali	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Naljepnica/magnet/samoljepiva traka</i> - <i>Figure za igru / oznake za Bingo (npr. hama perle, lego kocke, žetoni, kamenčići, komadi papira)</i> - <i>Kartice sa dijelovima tijela za nastavnika (Prilog 2 Modula 2)</i> - <i>Kartice sa funkcijama tijela za nastavnika (Prilog 3 Modula 2)</i>
Instrukcije	<ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Priprema. Prije realizacije ove aktivnosti, odštampajte sve potrebne materijale (Prilozi 1-4 Modula 2). Osim toga, izrežite slikovne kartice (Prilozi 2-4 Modula 2) u zasebne kartice.</i> ❖ <i>Predstavite aktivnost. Objasnite djeci da će učiti o ljudskom tijelu: nazive različitih dijelova tijela i kako tijelo funkcioniše. Recite djeci da će igrati igru</i>

	<p><i>Bingo kako bi učili o dijelovima tijela, a nakon toga će kroz drugu igru naučiti kako tijelo funkcioniše.</i> <i>(5 minuta)</i></p> <p>❖ <i>Glavna aktivnost. 1. dio – igra Bingo: imenovanje dijelova tijela</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Svakom djetetu dajte njegovu vlastitu ploču za Bingo (Prilog 1 Modula 2) i 16 figura za igru koje treba postaviti na ploču za Bingo. Dijelovi tijela na ploči za Bingo su poredani drugačijim redoslijedom.</i> 2. <i>Nasumično odaberite slikovnu karticu (Prilog 2 Modula 2). Slikovne kartice sadrže iste dijelove tijela kao što su na ploči za Bingo (Prilog 1 Modula 2). Pokažite djeci slikovnu karticu i recite im koji dio tijela se nalazi na slici. Ako taj dio tijela ima različite nazive, objasnite to djeci.</i> 3. <i>Zadatak djece je da postave figuru za igru na odgovarajući dio tijela na ploči za Bingo (Prilog 1 Modula 2).</i> 4. <i>Uzmite novu slikovnu karticu (Prilog 2 Modula 2) sa dijelom tijela i ponovite prethodne korake 2 i 3.</i> 5. <i>Cilj je da djeca nanižu četiri dijela tijela u pravoj liniji na ploči za Bingo (Prilog 1 Modula 2). Prava linija sa dijelovima tijela može ići horizontalno, vertikalno ili dijagonalno.</i> 6. <i>Kada neko od djece dobije četiri dijela tijela pravilnim redoslijedom na svojoj ploči za</i>
--	---

	<p><i>Bingo (Prilog 1 Modula 2), to dijete treba uzviknuti „Bingo!“.</i></p> <p><i>7. Nastavite sa igrom dok ne prođete kroz sve dijelove tijela. Djeca koja su već dobila bingo mogu nastaviti igrati i tako dobiti još bingo pogodaka, ali tu djecu uputite da uzviknu „Bingo!“ samo kada ga prvi put dobiju. (15 minuta)</i></p> <p>❖ <i>2. dio – Sparivanje kartica sa „funkcijama tijela“ na ploči za Bingo. Ovaj zadatak se može realizirati na različite načine u zavisnosti od vještine djece. Jedna mogućnost je da se djeca podijele u male grupe, u kojima će samostalno raditi na zadatku. Ovdje su date instrukcije za realizaciju vježbe u okviru jedne grupe pod vodstvom prosvjetnog radnika.</i></p> <p><i>1. Stavite jednu ploču za Bingo (Prilog 1 Modula 2) na zid ili sto, ili je projektujte na zid pomoću projektorra ili dokument-kamere, tako da je sva djeca mogu vidjeti.</i></p> <p><i>2. Objasnite i pokažite djeci da ima 16 većih slikovnih kartica (Prilog 3 Modula 2) koje ćete im pokazati te 16 manjih slikovnih kartica (Prilog 4 Modula 2) sa istim slikama koje će se stavljati na ploču za Bingo (Prilog 1 Modula 2) koja je prikazana na zidu. Svaka kartica ilustruje funkciju dijela tijela ili način na koji se određeni dio tijela koristi. Stavite veće kartice nasumično na gomilu na sto. Manje kartice ostavite na stolu tako da budu okrenute licem prema gore.</i></p>
--	--

	<p>3. Uzimajte jednu po jednu slikovnu karticu (Prilog 3 Modula 2) i pokažite je djeci (ili zamolite djecu da uzimaju jednu po jednu karticu sa gomile).</p> <p>4. Zadatak je razmotriti sljedeće:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Šta se dešava na slici? - Koji dio tijela je povezan sa slikom na kartici? <p>5. Djeca mogu podizati ruku i naizmjenično odgovarati na pitanja. Vi ili neko od djece možete staviti manju slikovnu karticu (Prilog 4 Modula 2) na ispravno mjesto na ploči za Bingo (Prilog 1 Modula 2).</p> <p>6. Prođite kroz sve slikovne kartice (Prilog 3 Modula 2). Dok prolazite kroz svaku karticu, detaljno objasnite kako funkcionišu dijelovi tijela. (20 minuta)</p> <p>❖ Nastavite sa zaključnim sumiranjem aktivnosti , tako što ćete rezimirati sve vještine koje su djeca naučila kroz ovu aktivnost, odnosno: a. naučili su pravilne nazive dijelova tijela, b. saznali su da za neke dijelove tijela postoji više naziva te c. naučili su osnovne funkcije različitih dijelova tijela. (5 minuta)</p>
Savjeti za facilitatore	<ul style="list-style-type: none"> - Ako imate mogućnost, možete plastificirati ploče za Bingo, kartice sa dijelovima tijela i kartice sa funkcijama tijela. Tako će duže trajati i može ih koristiti više puta. - Ako nemate priliku da materijale odštampate u boji, odštampajte ih u crno-bijeloj verziji.

	<ul style="list-style-type: none"> - Djeca od 5-6 godina možda neće imati dovoljno fokusa da završe obje aktivnosti (aktivnosti igre Bingo i funkcija tijela) u toku istog časa. U takvim slučajevima aktivnost se može realizovati različitim danima. Ako se odlučite za realizaciju samo jedne aktivnosti na jednom času, dobro bi bilo da odvojite više vremena da je detaljnije prođete. Na primjer, dok igrate Bingo sa dijelovima tijela, možete to iskoristiti da objasnite funkcije svakog dijela tijela, a kada koristite kartice sa funkcijama tijela, možete spomenuti razne nazive koji se koriste za različite dijelove tijela. - Kada stavite kartice sa dijelovima tijela i funkcijama tijela na gomilu, dobro bi bilo da započnete i završite sa karticama za koje mislite da su djeci lake, kao što su „uh, ruka, nogu“ i „slušati, dodirivati, skočiti“. Izazovnije kartice koristite u sredini, kao što su „stidnica i dojke“, „mokriti/menstrualni uložak i dojenje“. - Kada uzmete neku karticu sa dijelom tijela tokom igre Bingo, spomenite eventualne različite nazive za taj dio tijela – npr. guza, zadnjica. - Kada uzimate ili date djeci da uzmu kartice sa funkcijama tijela, ukoliko dijete ne zna odgovor za određenu karticu, druga djeca mogu pomoći. Pored toga trebate dodati informacije koje djeca eventualno sama ne spomenu. - Budite spremi za razgovor o intimnim dijelovima tijela, kao što su dojke, zadnjica, stidnica i penis, kao i o temama kao što su menstruacija i penis u erekciji te dodirivanje vlastitih genitalija. Te teme
--	--

	<p><i>se mogu pojaviti u dječjim diskusijama ili vas mogu pitati o njima.</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - <i>U nastavku je nekoliko savjeta o tome kako možete objasniti funkcije dijelova tijela:</i> <ul style="list-style-type: none"> ○ <i>Vidimo svojim <u>očima</u>. Svačije oči su različite boje. Ponekada neka osoba ima slab vid i zato mora nositi naočale ili kontaktna sočiva. Neki ljudi su slabovidni ili su osobe sa oštećenjem vida i ne vide.</i> ○ <i>Svoj <u>nos</u> koristimo da bismo namirisali različite mirise. Nos nam također omogućuje disanje.</i> ○ <i>Čujemo svojim <u>ušima</u>. Neki ljudi imaju slabiji sluh i potrebni su im slušni aparati da bi mogli bolje čuti. Ako neko uopšte ne čuje, kaže se da je osoba sa oštećenjem sluha.</i> ○ <i><u>Usne</u> su dio usta. Svojim usnama ljubimo. Na usne se može staviti balzam ili ruž za usne.</i> ○ <i><u>Zubi</u> se nalaze unutar usta. Zubi su građeni od tvrde cakline. Odrasla osoba ima 32 zuba. Zubi se koriste za žvakanje hrane. Zube je potrebno prati i njegovati.</i> ○ <i><u>Kosa</u> raste na glavi. Svačija kosa je drugačija. Kosa može biti kratka ili duga, prava ili kovrdžava. Kosa može biti plava, smeđa, crna ili čak narandžasta. Neki ljudi nemaju kosu i u tom slučaju kažemo da su čelavi.</i> ○ <i>Svojim <u>rukama</u> možemo dodirivati druge ljudi ili držati razne predmete. Možemo milovati mačku, pljeskati rukama i držati se za ruke sa drugima. Naše ruke mogu osjetiti različite temperature te mekoću ili tvrdoću predmeta.</i> ○ <i>Svojim <u>nogama</u> možemo hodati, trčati i skakati. Ponekad naše noge možda ne rade kako treba ili nas</i>
--	--

	<p><i>mogu boljeti. U takvim slučajevima ljudi mogu koristiti štakе ili invalidska kolica za pomoć prilikom kretanja.</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ○ <i>Leđa imaju velike mišiće. Leđa su snažna i podupiru naše tijelo. Na leđima možemo nositi ruksak, a odrasli na leđima mogu nositi dijete.</i> ○ <i>Ljudi imaju nokte na prstima ruku i nogu. Nokti se mogu koristiti za češanje kože ako svrbi. Nokte je potrebno svako malo rezati. Neki ljudi vole lakirati nokte.</i> ○ <i>Trbuh se nalazi u srednjem dijelu tijela. Unutar trbuha se nalazi želudac, kamo hrana odlazi kada je pojedemo i gdje počinje proces probave. U predjelu trbuha se nalazi se i materica. Kada odrasla osoba zatrudni, beba raste u materici.</i> ○ <i>Svako ima pupak. Kada beba raste u materici/utrobi trudnice, dobija hranu preko pupčane vrpce. Pupčana vrpca važna je za rast djeteta.</i> ○ <i>Stražnjica služi za sjedenje. Kroz anus izlaze gasovi i kaka.</i> ○ <i>Kroz stidnicu se ispušta mokraća. U predjelu stidnice nalaze se dva otvora: uretralni otvor iz kojeg izlazi mokraća i vaginalni otvor. Beba se rađa kroz vaginu. Mlade djevojke i žene obično imaju mjesечно krvarenje iz vagine. To se naziva menstruacija ili mjesecnica. Radi se o uobičajenoj funkciji tijela, nije štetna.</i> ○ <i>Kroz penis se ispušta mokraća. Na penisu se nalazi otvor iz kojeg izlazi mokraća. Kod mladića i muškarca penis također može ispuštati bistru tečnost koja se naziva sjeme. Sjeme sadrži spermu ili „sjeme za bebu“,</i>
--	--

	<p><i>koja je potrebna da bi odrasli dobili djecu. Ponekad se penis može uspraviti, što je normalna tjelesna reakcija.</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ○ <i>Svako ima grudi. Kako djevojčice odrastaju i ulaze u adolescenciju, grudi se često počinju razvijati. Svačije dojke su različite veličine, pa čak i dvije dojke kod iste osobe mogu biti različite veličine. Na sredini svake dojke nalazi se bradavica. Ako trudnica rodi bebu, dojke proizvode mlijeko i beba može sisati mlijeko kroz bradavicu kako bi se nahranila.</i>
Materijali koje treba podijeliti djeci	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Ploče za Bingo (Prilog 1 Modula 2)</i> - <i>Kartice sa funkcijama tijela za djecu (Prilog 4 Modula 2)</i>
Adaptacije za online okruženje	<i>Nije primjenjivo</i>
Literatura	<i>Save the Children Finska- Janita Tasa, Heidi Näppi</i>

Cjelina 2: Naše jedinstveno tijelo – Razvoj tijela u toku puberteta

Ključne informacije

Ovaj dio sa ključnim informacijama uglavnom se fokusira na promjene koje se dešavaju u tijelu kako djeca odrastaju u adolescenciju i ulaze u pubertet. Za mlađu djecu (djeca od 5-8 godina), možete se koncentrisati na razgovor o raznolikosti tijela i o tome kako je svako jedinstven onakav kakav jeste.

Raznolikost tijela

Razgovor sa djecom o raznolikosti tijela i o tome kako smo svi različiti je važan da bi se poduprla pozitivna slika o vlastitom tijelu i povećalo poštovanje prema sebi i drugima. Kao odrasle osobe, mi djeci dajemo primjer i važno je da povećamo dječje razumijevanje i vještine tako da cijene sebe i druge onakve kakvi jesu. Važno je naglasiti da sva tijela dolaze u različitim oblicima, veličinama i bojama te da je svako vrijedan i jedinstven onakav kakav jeste. Ne postoji tijelo koje je bolje ili gore od nekog drugog. Svako ima svoje jedinstvene karakteristike koje ga čine onim što jeste.

Da bi se cijenilo i prihvatio vlastito tijelo, bitno je i da djeca shvate da nije važan izgled nego da svako tijelo ima različite mogućnosti i kapacitete (Planirano roditeljstvo A, B). Podstičite djecu da cijene i budu ponosni na ono u čemu su dobri: neko ima jake noge i može visoko skočiti, neko ima dobru koordinaciju i dobro igra fudbal, neko ima dugu kosu i debele pletenice, a neko ima naočale i dobro vidi, i sl.

Kako djeca rastu, u tijelu se dešavaju razne promjene. Te promjene pokazuju da tijelo funkcioniše onako kako treba. Pubertet obično počinje od 8. do 14. godine i traje nekoliko godina. (Planirano roditeljstvo C.) Svako dijete i mlada osoba doživjava promjene u pubertetu drugačije, u različito vrijeme i vlastitim tempom (Åhman i Ruuhilahti, 2019., 22-23).

Kod djevojčica pubertet obično počinje od 8. do 13. godine, a prvi znak puberteta je rast grudi . Kod djevojčica često nakon početka rasta i grudi dolazi i do javljanja stidnih dlačica. Rast u visinu često počinje otprilike u isto vrijeme kada i rast grudi. Kod djevojčica se razvijaju genitalije – stidne usne rastu i postaju tamnije. Menstruacija obično počinje od 10. do 14. godine. (Planirano roditeljstvo C.) Menstrualni ciklusi mogu biti neredovni u prvih nekoliko godina, tako da se ne moraju nužno javljati svaki mjesec. To je uobičajeno.

Kod dječaka pubertet obično počinje kasnije nego kod djevojčica, obično od 9. do 14. godine. Prvi znak puberteta kod dječaka često je povećanje veličine testisa i tamnjenje kože mošnji. Te promjene obično počinju od 9. do 13. godine. Rast penisa i pojava stidnih dlaka obično nastupaju kasnije od rasta testisa. Kod otprilike polovine dječaka može doći do rasta tkiva dojki i dojke mogu izgledati natečene. To obično nestaje u roku od nekoliko mjeseci do godinu dana. Rast u visinu, pucanje glasa i pojava dlaka na licu nastupaju u kasnijim fazama puberteta. (Planirano roditeljstvo C.)

Osim toga, kod sve djece i adolescenata obično se javljaju sljedeće promjene u pubertetu: povećanje tjelesne mišićne mase, promjene u obliku tijela (bokovi i ramena se šire), koža i kosa postaju masniji, na licu i/ili leđima se mogu pojavitri prištići ili akne, rastu dlake u pazusima i na udovima i dolazi do pojačanog znojenja, često sa jačim mirisom (Planirano roditeljstvo C.).

Početak puberteta označava period dubokih psiholoških promjena kod adolescenata. Kako hormonalne promjene pokreću fizičke transformacije, mladi pojedinci također doživljavaju bezbroj psiholoških promjena. Mnogi se bore s novootkrivenim emocijama, u rasponu od povećane osjetljivosti do promjena raspolaženja, jer hormonske fluktuacije utječu na njihov neuronski sklop. Samosvijest doživljava značajan razvoj, a adolescenti često dovode u pitanje svoj identitet, vrijednosti i mjesto u svijetu. Ovaj period karakteriše povećana želja za nezavisnošću i autonomijom, ali adolescenti se takođe mogu boriti sa osećajem nesigurnosti i sumnje u sebe dok se kreću kroz složenost vršnjačkih odnosa i društvenih očekivanja. Osim toga, kognitivne sposobnosti se šire, omogućavajući adolescentima da razmišljaju apstraktnije i kritičnije, ali ova novootkrivena kognitivna sposobnost može također

dovesti do povećane introspekcije i egzistencijalnog razmišljanja. Sve u svemu, početak puberteta najavljuje vrijeme intenzivnog psihološkog rasta i istraživanja, oblikujući temelj za individualni osjećaj sebe i pogleda na svijet.

Razgovor sa djecom o pubertetu

Dobro je sa djecom početi razgovarati o pubertetu puno prije nego što on počne. Davanjem informacija ranije proširuje se dječje znanje i pomaže im da bolje razumiju ove potencijalno uzbudljive promjene. (Åhman i Ruuhilahti, 2019., 22-23).

Neka djeca mogu pubertetu pristupiti sa iščekivanjem i pozitivnošću, dok za drugu djecu on može biti zastrašujući i neugodan. Kako im se tijela mijenjaju, djeca često postaju svjesnija vlastitog tijela i mogu se porebiti sa drugom djecom. (Åhman i Ruuhilahti, 2019., 22-23). Društvene mreže i sadržaj na njima mogu isto tako uticati na djetetovo samopouzdanje i sliku o vlastitom tijelu – ponekad na negativan način. Dobro je, na primjer, objasniti da su slike koje se vide na društvenim mrežama najčešće dotjerane i da iskrivljuju viđenje vlastitog tijela. (Åhman i Ruuhilahti, 2019., 57).

Promjene do kojih dolazi sa pubertetom mogu biti posebno neprijatne za mlade ljude koji u isto vrijeme razmišljaju o svojoj seksualnoj orientaciji i rodnom identitetu. Ponekad velike fizičke promjene koje dolaze sa pubertetom mogu dovesti do trenutaka očaja, jer se tijelo mijenja u smjeru koji je u suprotnosti sa vlastitim doživljajem mlade osobe. Dijete kod kojeg je prisutna neizvjesnost i potencijalna nelagoda može se podržati tako što će se potvrditi njegova jedinstvenost i dopustiti mu da bude ono što jeste. Dobro je reći djetetu da su tjelesne promjene neizbjegne, ali da se vremenom može na njima raditi.

Razgovor o tjelesnim promjenama treba voditi na kulturološki osjetljiv način. Važno je prepoznati da djeca iz različitih kulturnih sredina mogu razgovor o pubertetu smatrati teškim, ili djetetova porodica može poručiti da njihovo dijete ne treba učiti o tim

temama. U nekim porodicama se ne razgovara o temama seksualnosti, a tjelesne promjene kao što je menstruacija smatraju se privatnom stvari. Međutim, sva djeca imaju pravo na informacije zasnovane na dokazima i to je nešto što bi trebalo prenijeti svim porodicama.

Aktivnosti

Aktivnost 1

Naziv aktivnosti	Sva tijela su jedinstvena – Promjene u tijelu tokom odrastanja <i>(djeca od 5-8 godina)</i>
Trajanje	45 minuta
Ciljevi učenja	<p>Po završetku ove aktivnosti, djeca će moći da:</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ Razumiju i prihvate da je svaka osoba jedinstvena i drugačija ❖ Razumiju da se tijelo mijenja i razvija kako dijete raste ❖ Nauče o najčešćim fizičkim promjenama u tijelu tokom puberteta
Materijali	Nije primjenjivo
Instrukcije	<ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Priprema. Prije realizacije aktivnosti odštampajte onoliko „Slagalica za sparivanje“ („Mix and match puzzles“) (Prilog 8 Modula 2) koliko imate malih grupa. Nakon što materijal odštampate, izrežite odštampani papir na tri dijela tako da razdvojite sve likove, pa zatim razrežite svaki lik na dva dijela po isprekidanoj liniji.</i> ❖ <i>Predstavite aktivnost. Recite djeci da ćete govoriti o tijelima: o tome kako naša tijela izgledaju drugačije i kako smo svi jedinstveni. Objasnite da ćete također govoriti o promjenama koje se dešavaju u tijelu kako dijete odrasta u adolescenciju. Te promjene i faza u kojoj se te promjene dešavaju nazivaju se pubertet. Možete govoriti o nekim promjenama na tijelu tokom puberteta (za inspiraciju pročitajte ključne informacije) ili možete pitati djecu da li</i>

ona znaju za neke promjene. Recite djeci da će uraditi „Slagalicu za sparivanje“ („Mix and match puzzles“) (Prilog 8 Modula 2) u malim grupama. (5 minuta)

❖ *Glavna aktivnost.*

- 1. U zavisnosti od broja djece, podijelite grupu u dvije ili više malih grupa. Dobro je da u jednoj grupi ne bude više od 5-7 djece. (3 minuta)*
- 2. Naredajte dijelove slagalice adolescentnih likova na stolovima: promješajte i onda stavite gornje i donje dijelove tijela na zasebne gomile. Recite djeci da se na stolu nalaze dvije gomile: gornji dio tijela i donji dio tijela. (2 minuta)*
- 3. Zadatak svake grupe je da napravi različite i raznolike likove od dijelova slagalice. Napomena: Namjera nije da se tačno spare dijelovi slagalice, nego da se naprave likovi različitog izgleda. Hodajte između grupa dok djeca rade na zadatku. (10 minuta)*
- 4. Nakon što grupe formiraju kompletne likove od dijelova slagalice, recite djeci da pogledaju i dive se kombinacijama koje su napravili. Nakon toga odaberite 8-10 likova i stavite ih na sto ili na zid tako da ih svi mogu vidjeti. (5 minuta)*
- 5. Na kraju zajedno porazgovarajte o napravljenim likovima. Možete ih pitati:*
 - Kako likovi izgledaju?*
 - Šta im je zajedničko?*
 - Po čemu se razlikuju?*
 - Imaju li nešto jedinstveno u svakom liku?**Recite djeci da su adolescenti na slikama ušli u pubertet i da njihova tijela rastu i mijenjaju se.*

	<p><i>Kako prolaze kroz pubertet, promjene se dešavaju i u njihovim umovima. Adolescenti mogu ponekad biti sretni, tužni i ljuti, baš kao i mlađa djeca. Svako doživljava niz različitih emocija, ali te emocije i njihovo smjenjivanje u pubertetu znaju biti jači. Zatim možete djecu pitati koje promjene u pubertetu vide na tijelima likova. Razgovarajte o promjenama u pubertetu imajući u vidu starosnu dob i fazu razvoja djece. (15 minuta)</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Nastavite sa zaključnim sumiranjem aktivnosti , tako što ćete rezimirati sve vještine koje su djeca naučila kroz ovu aktivnost, odnosno: a. naučili su i shvataju da smo svi različiti i jedinstveni onakvi kakvi jesmo, b. naučili su najčešće tjelesne promjene u pubertetu. (5 minuta)</i>
Savjeti za facilitatore	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Ako imate mogućnost, možete plastificirati dijelove slagalice. Tako će duže trajati i može ih koristiti više puta.</i> - <i>Ako nemate priliku da materijale odštampate u boji, odštampajte ih u crno-bijeloj verziji.</i> - <i>Naglasite da je svačije tijelo različito. Svaka osoba ima iste dijelove tijela i naša tijela funkcionišu na isti način, ali svi izgledaju različito. Svako je vrijedan onakav kakav je.</i> - <i>Prođite kroz najčešće promjene u pubertetu služeći se likovima koje su djeca napravila. Ako se na likovima ne vide neke promjene u pubertetu, objasnite ih djeci.</i> - <i>Hrabro usmjerite razgovor na intimne dijelove tijela, kao što su genitalije i dojke. Na primjer, možete razgovarati o tome gdje ljudima rastu dlake. Možete pitati djecu, na primjer, „Da li dlake rastu oko penisa i stidnice?“. Možete također spomenuti da svi dijelovi tijela rastu kako starimo: ruke rastu u dužinu, mozak se razvija, dojke rastu i razvijaju se, a penis i testisi rastu i mijenjaju se.</i>

	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Budite spremni na direktna dječja pitanja o tijelu. Budite spremni za razgovor o svim mogućim temama koje se tiču puberteta.</i> - <i>Naglasite da su promjene u pubertetu normalan dio odrastanja.</i> - <i>Podstičite djecu da postavljaju pitanja i vode otvoren dialog, dopuštajući im da pitaju sve što ih zanima.</i>
Materijali koje treba podijeliti djeci	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Slagalica za sparivanje („Mix and match puzzle“) (Prilog 8 Modula 2)</i>
Adaptacije za online okruženje	<i>Nije primjenjivo</i>
Literatura	<i>Save the Children Finska- Janita Tasa, Heidi Näppi</i>

Aktivnost 2

Naziv aktivnosti	Sva tijela su različita – Promjene u tijelu tokom puberteta (djeca od 9-11 godina)
Trajanje	45 minuta
Ciljevi učenja	<p><i>Po završetku ove aktivnosti, djeca će moći da:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Razumiju i prihvate da je svaka osoba jedinstvena i drugačija</i> ❖ <i>Nauče da se tijelo mijenja i razvija kako dijete raste</i> ❖ <i>Nauče o najčešćim fizičkim promjenama u tijelu tokom puberteta</i>
Materijali	<i>Nije primjenjivo</i>
Instrukcije	<ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Priprema. Prije realizacije aktivnosti odštampajte onoliko „Slagalica za sparivanje“ („Mix and match puzzles“) (Prilog 8 Modula 2) koliko imate malih grupa. Nakon što materijal odštampate, izrežite odštampani papir na tri</i>

dijela tako da razdvojite sve likove, pa zatim razrežite svaki lik na dva dijela po isprekidanoj liniji.

❖ *Predstavite aktivnost. Recite djeci da ćete govoriti o tijelima: o tome kako naša tijela izgledaju drugačije i da smo svi jedinstveni. Objasnite da ćete također govoriti o promjenama koje se dešavaju u tijelu kako dijete odrasta u adolescenciju. Te promjene i faza u kojoj se te promjene dešavaju nazivaju se pubertet. Možete pitati djecu da li mogu navesti nekoliko promjena u pubertetu. Recite djeci da će uraditi „Slagalicu za sparivanje“ („Mix and match puzzle“) (Prilog 8 Modula 2) u malim grupama. (5 minuta)*

❖ *Glavna aktivnost*

1. *U zavisnosti od broja djece, podijelite grupu u dvije ili više malih grupa. Dobro je da u jednoj grupi ne bude više od 5-7 djece. (3 minuta)*
2. *Naredajte dijelove slagalice adolescentnih likova na stolovima: promiješajte i onda stavite gornje i donje dijelove tijela na zasebne gomile. Recite djeci da se na stolu nalaze dvije gomile: gornji dio tijela i donji dio tijela. (2 minuta)*
3. *Zadatak svake grupe je da napravi različite i raznolike likove od dijelova slagalice. Napomena: Namjera nije da se tačno spare dijelovi slagalice, nego da se naprave likovi različitog izgleda. Hodajte između grupa dok djeca rade na zadatku. (10 minuta)*
4. *Nakon što grupe formiraju kompletne likove od dijelova slagalice, recite djeci da pogledaju i dive se kombinacijama koje su napravili. Zajedno porazgovarajte o tome kako likovi izgledaju: šta im je zajedničko, a po čemu se*

	<p><i>razlikuju. Naglasite da su svi ljudi različiti i jedinstveni jednako kao i mi sami. (2 minuta)</i></p> <p><i>5. Nakon toga grupama podijelite radni list sa promjenama u pubertetu (Prilog 9 Modula 2) i navedite djecu da radeći u grupi pismeno odgovore na pitanja. (10 minuta)</i></p> <p><i>Pitanja na koja treba odgovoriti:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> <i>1. Koje promjene u pubertetu pronalazite u likovima?</i> <i>2. Koje su uobičajene promjene u pubertetu? Navedite ih ispod.</i> <p><i>6. Nakon što završe radni list (Prilog 9 Modula 2), zamolite svaku grupu da iznese 3-4 promjene u pubertetu. Porazgovarajte o tim promjenama te istaknite promjene koje djeca nisu spomenula, uz davanje dodatnih informacija o njima. (10 minuta)</i></p> <p>❖ <i>Nastavite sa zaključnim sumiranjem aktivnosti , tako što ćete rezimirati sve vještine koje su djeca naučila kroz ovu aktivnost, odnosno: a. naučili su i shvataju da smo svi različiti i jedinstveni onakvi kakvi jesmo, b. naučili su najčešće tjelesne promjene u pubertetu. (3 minuta)</i></p>
Savjeti za facilitatore	<ul style="list-style-type: none"> - Ako imate mogućnost, možete plastificirati dijelove slagalice. Tako će duže trajati i može ih koristiti više puta. - Ako nemate priliku da materijale odštampate u boji, odštampajte ih u crno-bijeloj verziji. - Naglasite djeci da je svačije tijelo različito. Svaka osoba ima iste dijelove tijela i naša tijela funkcionišu na isti način, ali svi izgledaju različito. Svako je vrijedan onakav kakav je.

	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Prođite kroz najčešće promjene u pubertetu. Ako se na likovima ne vide neke promjene u pubertetu, objasnite ih djeci.</i> - <i>Hrabro usmjerite razgovor na intimne dijelove tijela, kao što su genitalije i dojke. Na primjer, možete razgovarati o tome gdje ljudima rastu dlake. Možete pitati djecu, na primjer, „Da li dlake rastu oko penisa i stidnice?“. Možete također spomenuti da svi dijelovi tijela rastu kako starimo: ruke rastu u dužinu, mozak se razvija, dojke rastu i razvijaju se, a penis i testisi rastu i mijenjaju se.</i> - <i>Budite spremni na direktna dječja pitanja o tijelu. Budite spremni za razgovor o temama kao što je menstruacija, erekcija penisa i rodna raznolikost.</i> - <i>Naglasite da su promjene u pubertetu normalan dio odrastanja.</i> - <i>Podstičite djecu da postavljaju pitanja i vode otvoren dijalog, dopuštajući im da pitaju sve što ih zanima.</i>
Materijali koje treba podijeliti djeci	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Slagalica za sparivanje („Mix and match puzzle“) (Prilog 8 Modula 2)</i> - <i>Radni list sa promjenama u pubertetu (Prilog 9 Modula 2)</i>
Adaptacije za online okruženje	<i>Nije primjenjivo</i>
Literatura	<i>Save the Children Finska- Janita Tasa, Heidi Näppi</i>

Cjelina 3: Pozitivni osjećaji u tijelu – šta je primjereno dodir?

Ključne informacije

U ovom dijelu govori se o emocijama i o tome kako se emocije osjete u tijelu. Važno je da djeca shvate i prihvate da osjećati se dobro, voditi računa o sebi i biti blizak sa drugima često predstavljaju divne stvari koje doprinose blagostanju osobe. U ovom dijelu govori se i o dodirivanju vlastitih genitalija. Mnogim odraslim osobama je teško da o toj temi razgovaraju sa djecom. Dodirivanje vlastitog tijela i doživljavanje zadovoljstva, kao i razgovaranje o tome mogu se smatrati izazovnom i sramotnom temom, bez obzira na način odgoja i kulturološko okruženje. S druge strane, poznato je da čak i mala djeca dodiruju svoje genitalije i da im to može biti ugodno. Dijete u pubertetu može doživjeti seksualni užitak od dodirivanja vlastitih genitalija. Činjenica da se o ovim temama govori u ovom dijelu ne znači da o njima sa djecom morate razgovarati vrlo detaljno. I pored toga, bitno je istaći da stručni radnici moraju biti svjesni gore navedenog. Dobro je da razgovarate o ovoj temi jer je ona dio seksualnog obrazovanja na koje djeca imaju pravo i koje treba pružiti na dobno primjerenu način.

Dobri osjećaji u vlastitom tijelu

Emocije i tjelesne senzacije koji se doživljavaju u tijelu blisko su međusobno povezani. Ono što osjećamo u mislima doživljavamo i kao različite tjelesne senzacije i osjećaje u tijelu. (Nummenmaa i dr., 2013.) Za dijete su tjelesni osjećaji i senzacije često vrlo konkretni. U fazi kada dijete još ne može artikulisati svoje osjećaje, doživljaj emocija može biti vidljiv kroz govor tijela i fizičke reakcije. (Kaiser, 2022.) Emocije svi doživljavaju kao tjelesne senzacije na isti način, bez obzira na jezik, kulturu i društveno porijeklo osobe. Na primjer, radost zagrijava i čini lakinim cijelo tijelo, od glave do pete. Isto tako, tuga tijelo čini teškim i tupim. (Nummenmaa i dr., 2013.).

Emocije i tjelesne senzacije predstavljaju važne stvari za dijete koje raste i razvija se. Da bi se dobro osjećalo i razvijalo u seksualnoj uravnoteženosti, tijelu je potrebno milovanje i doživljaj dobrog dodira. Vođenje računa o sebi i vrednovanje sebe, kao i doživljaj bliskosti sa drugima, ključni su kako za dijete, tako i za adolescenta i odraslu

osobu. Bliskost sa djetetom, grljenje, milovanje i ljubljenje djeteta doprinose njegovom blagostanju, samopoštovanju i cijenjenju samog sebe. (Regionalni ured SZO za Evropu i BZgA, 2010.)

Dobro je učiti djecu da je izražavanje emocija dopušteno i da je pokazivanje bliskosti sa drugima na način kao što je grljenje i držanje za ruke pozitivna stvar. Međutim, svako je dijete drugačije: jedno može uživati u bliskosti, dok drugo možda neće. Važno je poštovati djetetove vlastite granice – ako dijete ne želi da ga se grli, to je sasvim u redu. Svaka osoba ima pravo da odluči ko je može dodirivati i na koji način.

Aktivnosti

Aktivnost 1

Naziv aktivnosti	Pozitivni osjećaji u tijelu – šta je primjereno dodir? (djeca od 5-8 godina)
Trajanje	45 minuta
Ciljevi učenja	<i>Po završetku ove aktivnosti, djeca će da:</i> ❖ Nauče šta predstavlja primjereno i prihvativ dodir <i>Prihvate da je u redu dodirivati vlastito tijelo. To nije pogrešno ni štetno</i> ❖ Prepoznaju važnost traženja dozvole za dodirivanje tuđeg tijela
Materijali	- Naljepnica/magnet/samoljepljiva traka
Instrukcije	❖ Priprema. Ako je grupa djece mala, sa najviše 15 djece, možete ovu aktivnost realizovati kao jedna grupa. Ako u grupi ima više od 15 djece, preporučuje se da ih podijelite u manje grupe. Instrukcije date u nastavku napisane su za realizaciju aktivnosti u maloj grupi. Zadatak možete prilagoditi ako imate veću grupu i djecu podijelite u male grupe. Prije realizacije aktivnosti odštampajte slikovne kartice sa pozitivnim osjećajima (Prilog 10 Modula 2) i izrežite ih u zasebne kartice.

- ❖ *Predstavite aktivnost. Objasnite djeci da je svrha aktivnosti da se razgovara o dodirivanju i da nauče šta predstavlja prihvatljiv i primjereno dodir. Djeci možete reći da većina ljudi voli da ih se dodiruje na pozitivan način. Dodir je često ugodan i može povećati blagostanje osobe koju dodiruju. Kada se osjećamo tužno ili ljutito, dodir nas može umiriti i učiniti da se osjećamo bolje. Dobar dodir može biti zagrljaj, držanje za ruke, tapšanje osobe po leđima ili čak „davanje petice“. Međutim, ne voli svako istu vrstu dodira, a neki ljudi uopšte ne vole da ih drugi dodiruju i to je sasvim u redu. Svako ima pravo da dodiruje vlastito tijelo, ali je s druge strane važno tražiti dozvolu za dodirivanje tuđeg tijela. Na primjer, možete pitati da li je u redu da zagrlite prijatelja. (10 minuta)*
- ❖ *Glavna aktivnost*
- 1. Recite djeci da imate slikovne kartice (Prilog 10 Modula 2) i da je na svim karticama prikazan dobar dodir. Kao primjer pokažite djeci nekoliko kartica i objasnite šta se dešava na prikazanoj slici. Stavite slikovne kartice (Prilog 10 Modula 2) na sto ili na pod tako da ih sva djeca mogu vidjeti. Zamolite svako dijete da odabere jednu karticu koja mu se sviđa. Nakon što svako dijete odabere karticu koja mu se sviđa, sklonite ostale kartice. Svako dijete može zadržati odabranu karticu. (5 minuta)*

2. Zatim sa djecom prođite kroz sve kartice koje su odabrali. Djeca mogu jedno za drugim pokazati svoju karticu i staviti je, npr. na zid/bijelu tablu za pisanje. Ako neko dijete ne želi da objasni svoju karticu, pomozite mu. Ako primijetite da djeca nisu odabrala neke kartice, npr. na kojima je prikazan poljubac ili dodirivanja tijela, odaberite nekoliko kartica koje ćete onda objasniti i o njima porazgovarati sa djecom.

O karticama možete razgovarati koristeći, na primjer, sljedeća pitanja:

- Šta se dešava na slici?
- Kakav bi osjećaj mogao izazvati dodir prikazan na slici?
- U kojem dijelu tijela se to može osjetiti?
- Koga smijete dodirivati na način prikazan na slici?
- U kojim situacijama ili okruženjima možete dodirivati samog sebe ili nekog drugog na način prikazan na slici? (20 minuta)

3. I konačno, prilikom razgovora o slikama i dodirima, potvrđujte i razgovijetno ponavljajte ono što djeca govore. Ako se djeca muče da riječima izraze ono što vide, pomozite im da se izraze. (5 minuta)

- ❖ *Nastavite sa zaključnim sumiranjem aktivnosti , tako što ćete rezimirati sve vještine koje su djeca naučila kroz ovu aktivnost, odnosno: a. šta je dobar dodir, b. dobar dodir može donijeti smirenost i povećati*

	<i>blagostanje, c. u redu je dodirivati vlastito tijelo i zbog toga se mogu osjećati dobro te d. uvijek treba tražiti dozvolu za dodirivanje tuđeg tijela. (5 minuta)</i>
Savjeti za facilitatore	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Ako imate mogućnost, možete plastificirati slikovne kartice sa ugodnim i prihvatljivim dodirima. Tako će duže trajati i može ih koristiti više puta.</i> - <i>Ako nemate priliku da materijale odštampate u boji, odštampajte ih u crno-bijeloj verziji.</i> - <i>Na slikovnim karticama prikazani su različiti oblici dobrog dodira. Na nekim karticama prikazana je bliskost, ljubljenje, pa čak i dodirivanje ili pranje vlastitih genitalija. Nemojte se ustručavati da odaberete takve kartice. Te kartice mogu među djecom izazvati zbunjenost, nelagodu ili smijeh. To je sasvim u redu. Ako se djeca muče sa opisivanjem dodira prikazanog na slici, pomozite im. Ako vam je teško artikulisati temu, možete vježbati unaprijed, razmišljajući o riječima koje ćete koristiti ili kako formulisati izjave.</i> - <i>Na raspolaganju je više različitih slikovnih kartica. Imate mogućnost da izostavite određene kartice ako smatrate da nisu primjerene za predmetnu grupu ili dob ili stepen razvoja djece.</i> - <i>Ako tokom aktivnosti primijetite da je neko dijete posebno nemirno, zbunjeno ili mu je neugodno, dobro bi bilo da sa tim djetetom porazgovarate nasamo nakon aktivnosti. Pitajte dijete kako se osjeća i da li ima nešto konkretno iz aktivnosti o čemu bi željelo još porazgovarati. Na primjer, ako je dijete vidjelo ili čulo roditelje kako vode ljubav ili ako je dijete bilo izloženo nasilju ili seksualnom zlostavljanju, za to dijete</i>

	<i>razgovor o dodirivanju može biti neugodan ili zbunjujući. Budite smireni, prisutni i dostupni tom djetetu. Ako je potrebno, posavjetujte se sa kolegom, pedagogom ili, u zavisnosti od informacija koje dijete otkrije, roditeljima/starateljima djeteta. Što se tiče daljeg upućivanja djeteta i čuvanja povjerljivosti, pridržavajte se zakonskih odredbi.</i>
Materijali koje treba podijeliti djeci	- <i>Slikovne kartice sa pozitivnim dodirima za djecu od 5-8 godina (Prilog 10 Modula 2)</i>
Adaptacije za online okruženje	<i>Nije primjenjivo</i>
Literatura	<i>Save the Children Finska- Janita Tasa, Heidi Näppi</i>

Aktivnost 2

Naziv aktivnosti	Pozitivni osjećaji u tijelu – šta je primjeren i prihvatljiv dodir? (djeca od 9-11 godina)
Trajanje	45 minuta
Ciljevi učenja	<p><i>Po završetku ove aktivnosti, djeca će da:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ Nauče šta predstavlja primjeren i prihvatljiv dodir ❖ Prihvate da je u redu dodirivati vlastito tijelo. To nije pogrešno ni štetno ❖ Prepoznaju važnost traženja dozvole za dodirivanje tuđeg tijela
Materijali	- <i>Olovke</i>
Instrukcije	<ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Priprema. Prije realizacije aktivnosti odštampajte slikovne kartice sa pozitivnim osjećajima (Prilog 11 Modula 2) i izrežite ih u zasebne kartice.</i> ❖ <i>Predstavite aktivnost. Objasnite djeci da je svrha ove aktivnosti da se razgovara o dodirivanju i da nauče šta</i>

predstavlja ugodan i prihvatljiv dodir. Djeci možete reći da većina ljudi voli da ih se dodiruje na pozitivan način. Dodir je često ugodan i može povećati blagostanje osobe koju dodiruju. Kada se osjećamo tužno ili ljutito, dodir nas može umiriti i učiniti da se osjećamo bolje. Dobar dodir može biti zagrljaj, držanje za ruke, tapšanje osobe po leđima ili čak „davanje petice“. Međutim, ne voli svako istu vrstu dodira, a neki ljudi uopšte ne vole da ih drugi dodiruju i to je sasvim u redu. Svako ima pravo da dodiruje vlastito tijelo, ali je s druge strane važno tražiti dozvolu za dodirivanje tuđeg tijela. Na primjer, možete pitati da li je u redu da zagrlite prijatelja. Recite djeci da će dobiti slikovne kartice (Prilog 11 Modula 2) i da je na svim karticama prikazan dobar dodir. (5 minuta)

❖ *Glavna aktivnost*

- 1. Djecu podijelite u male grupe, tako da bude najviše petero djece u jednoj grupi. Stavite slikovne kartice (Prilog 11 Modula 2) na stolove, pazеći da svaka grupa ima nešto drugačije kartice. Ako u grupi ima 5 djece, na primjer, stavite na sto 8-10 slikovnih kartica. (2 minuta)*
- 2. Recite svakom djetetu da odabere jednu karticu koja mu se sviđa. Ako u grupi ima manje djece, zamolite ih da zajedno odaberu još nekoliko kartica tako da svaka grupa ima pet slikovnih kartica. (3 minuta)*
- 3. Nakon što svaka grupa odabere pet slikovnih kartica, zajedno prođite kroz sve*

kartice. Djeca mogu ostatku razreda pokazali kartice koje su odabrali (ili ako u učionici ima projektor, po jedno dijete iz svake grupe može prikazati kartice preko projekatora). Djeca mogu ukratko objasniti šta se dešava na svakoj kartici. Svrha je da djeca zajedno razumiju šta su sve različiti oblici dobrog dodira. (5 minuta)

4. Za svaku grupu odaberite jednu karticu na kojoj će raditi za pismeni zadatak. Napomena: Za male grupe odaberite kartice tako da budu što je moguće drugačije. (1 minuta)
5. Svakoj maloj grupi dajte „Radni list sa pozitivnim dodirima“ (Prilog 12 Modula 2). U okviru svojih grupa djeca bi trebala odgovoriti na pitanja koja se odnose na odabranu slikovnu karticu. Odgovore može zapisati jedno dijete, ili se pisanje odgovora može podijeliti među više djece. Pitanja koja se odnose na slikovnu karticu su:
 - Šta se dešava na slici?
 - Kakav bi osjećaj mogao izazvati dodir prikazan na slici?
 - Koga smijete dodirivati na način prikazan na slici?
 - U kojim situacijama ili okruženjima možete dodirivati samog sebe ili nekog drugog na način prikazan na slici? (10 minuta)

	<p><i>6. Na kraju prođite kroz radni list (Prilog 12 Modula 2) i pitanja sa svakom grupom jedno po jedno. Djeca mogu razmijeniti svoje odgovore u vezi sa slikovnim karticama u svojim grupama. Kada djeca govore o karticama, potvrdite i ponovite ono što govore. Ako djeca imaju poteškoća sa opisivanjem određene slike, pomožite im da izraze šta se dešava na slici ili kakva vrsta dodira bi mogla biti prikazana.</i></p> <p><i>Napomena: Ako imate više od tri male grupe, lekcija od 45 minuta možda neće biti dovoljna da se prođe kroz sve grupe. (14 minuta)</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Nastavite sa zaključnim sumiranjem aktivnosti , tako što ćete rezimirati sve vještine koje su djeca naučila kroz ovu aktivnost, odnosno: a. šta je ugodan i prihvatljiv dodir, b. ugodan i prihvatljiv dodir može donijeti smirenost i povećati blagostanje, c. u redu je dodirivati vlastito tijelo i zbog toga se mogu osjećati dobro i ugodno, d. uvijek treba tražiti dozvolu za dodirivanje tuđeg tijela. (5 minuta)</i>
Savjeti za facilitatore	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Ako imate mogućnost, možete plastificirati slikovne kartice sa pozitivnim dodirima. Tako će duže trajati i može ih koristiti više puta.</i> - <i>Ako nemate priliku da materijale odštampate u boji, odštampajte ih u crno-bijeloj verziji.</i> - <i>Prilikom podjele slikovnih kartica malim grupama podijelite različite slikovne kartice, čim će se osigurati da tokom zajedničkog pregledavanja slika bude</i>

	<p><i>zastupljen cijeli niz slika koje prikazuju različite vrste dodira.</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - <i>Kada odabirete jednu karticu za svaku grupu za daljnji rad, odaberite što je moguće različitije kartice.</i> - <i>Na slikovnim karticama prikazani su različiti oblici pozitivnog dodira. Na nekim karticama prikazana je bliskost, ljubljenje, pa čak i dodirivanje ili pranje vlastitih genitalija. Nemojte se ustručavati da odaberete takve kartice. Te kartice mogu među djecom izazvati zbunjenost, nelagodu ili smijeh. To je sasvim u redu. Ako se djeca muče sa opisivanjem dodira prikazanog na slici, pomozite im. Ako vam je teško artikulisati temu, možete vježbati unaprijed, razmišljajući o riječima koje ćete koristiti ili kako formulisati izjave.</i> - <i>Na raspolaganju je mnogo različitih slikovnih kartica. Imate mogućnost da izostavite određene kartice ako smatrate da nisu primjerene za predmetnu grupu ili dob ili stepen razvoja djece.</i> - <i>Ako tokom aktivnosti primijetite da je neko dijete posebno nemirno, zbunjeno ili mu je neugodno, dobro bi bilo da sa tim djetetom porazgovarate nasamo nakon aktivnosti. Pitajte dijete kako se osjeća i da li ima nešto konkretno iz aktivnosti o čemu bi željelo još porazgovarati. Na primjer, ako je dijete vidjelo ili čulo roditelje kako vode ljubav ili ako je dijete bilo izloženo seksualnom ili drugom nasilju, za to dijete razgovor o dodirivanju može biti neugodan ili zbunjujući. Budite smireni, prisutni i dostupni tom djetetu. Ako je potrebno, posavjetujte se sa kolegom, pedagogom ili, u zavisnosti od informacija koje dijete otkrije,</i>
--	--

	<i>roditeljima ili zakonskim starateljem djeteta. Što se tiče daljeg upućivanja djeteta i čuvanja povjerljivosti, pridržavajte se zakonskih odredbi.</i>
Materijali koje treba podijeliti djeci	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Slikovne kartice sa pozitivnim dodirima za djecu od 9-11 godina (Prilog 11 Modula 2)</i> - <i>Radni list sa pozitivnim dodirima (Prilog 12 Modula 2)</i>
Adaptacije za online okruženje	<i>Nije primjenjivo</i>
Literatura	<i>Save the Children Finska- Janita Tasa, Heidi Näppi</i>

Prateći materijal

- International Planned Parenthood Federation. (Međunarodna federacija za planirano roditeljstvo) Comprehensive sex education. (Sveobuhvatni seksualni odgoj) Preuzeto 12.12.2023. sa <https://www.ippf.org/our-approach/services/comprehensive-sex-education>

Literatura

Åhman S i Ruuhilahti S. (2019.). Willie and Fanny – simple sex education for 7-12-year-olds. (Willie i Fanny – jednostavna seksualna edukacija za djecu od 7-12 godina) Folkhälsan & Nektaria. Preuzeto 12.12.2023. sa <https://indd.adobe.com/view/2e939b01-7142-4f1b-ae79-db5dde72fd07>

Kaiser E. (2022.). 3 tips on helping kids understand emotions and body language. (3 savjeta kako pomoći djeci da razumiju emocije i govor tijela) Preuzeto 12.12.2023. sa <https://betterkids.education/blog/3-tips-on-helping-kids-understand-emotions-and-body-language>

Nummenmaa L., Glerean E., Hari R i Hietanen JK. (2013.). Bodily maps of emotions. (Tjelesne karte emocija) Journal of Psychological and Cognitive Sciences (Časopis za psihološke i kognitivne nauke), 111(2), 646-651. Preuzeto 12.12.2023. sa <https://doi.org/10.1073/pnas.1321664111>.

Planned parenthood A. How do I talk to my preschooler about their body? (Planirano roditeljstvo A. Kako da sa svojim predškolcem razgovaram o njegovom tijelu?) Preuzeto 12.12.2023. sa <https://www.plannedparenthood.org/learn/parents/preschool/how-do-i-talk-my-preschooler-about-their-body>

Planned parenthood B. What should I teach my elementary school aged child about their body? (Planirano roditeljstvo B. Šta trebam naučiti svog osnovca o njegovom

tijelu?) Preuzeto 12.12.2023. sa

<https://www.plannedparenthood.org/learn/parents/elementary-school/what-should-i-teach-my-elementary-school-aged-child-about-their-body>

Planned parenthood C. What should I teach my middle schooler about their body?

(Planirano roditeljstvo C. Šta trebam naučiti svog starijeg osnovca o njegovom tijelu?)

Preuzeto 12.12.2023. sa <https://www.plannedparenthood.org/learn/parents/middle-school/what-should-i-teach-my-middle-schooler-about-their-body>

Planned Parenthood D. What should I teach my preschooler about sex and sexuality?

(Planirano roditeljstvo D. Šta trebam naučiti svog predškolca o seksu i seksualnosti?)

Preuzeto 12.12.2023. sa

<https://www.plannedparenthood.org/learn/parents/preschool/what-should-i-teach-my-preschooler-about-sex-and-sexuality>

Planned Parenthood E. What should I teach my middle schooler about sex and

sexuality? (Planirano roditeljstvo E. Šta trebam naučiti svog starijeg osnovca o seksu i

seksualnosti?) Preuzeto 12.12.2023. sa

<https://www.plannedparenthood.org/learn/parents/middle-school/what-should-i-teach-my-middle-schooler-about-sex-and-sex>

Sukupuolen moninaisuuden osaamiskeskus. Sukupuolidysforian omahoito (prevod sa finskog: Briga o sebi u slučajevima rodne disforije, Stručni centar za rodnu raznolikost

i interseksualnost). Preuzeto 12.12.2023. sa

<https://sukupuolenosaamiskeskus.fi/omahoito/sukupuolidysforia-omahoito/>

UNESCO. (2018.). International technical guidance on sexuality education – An

evidence-informed approach. (Međunarodne tehničke smjernice o seksualnom obrazovanju – pristup zasnovan na dokazima) Preuzeto 12.12.2023. sa

https://cdn.who.int/media/docs/default-source/reproductive-health/sexual-health/international-technical-guidance-on-sexuality-education.pdf?sfvrsn=10113efc_29&download=true

Regionalni ured SZO za Evropu i BZgA. (2010.). Standards for sexuality education in Europe. (Standardi seksualnog obrazovanja u Evropi) Preuzeto 12.12.2023. sa https://www.bzga-whocc.de/fileadmin/user_upload/BZgA_Standards_English.pdf

Modul 3: Emocionalne i komunikacijske vještine

Cilj modula

Cilj ovog modula je da vam osigura aktivnosti za djecu od 5-11 godina čija svrha je jačanje njihovih vještina emocionalnog izražavanja i komunikacije radi sprečavanja i zaštite od seksualnog zlostavljanja. Modul se sastoji se od tri teme: „*Razvoj, razumijevanje i kontrola emocija*“, „*Raznolikost odnosa i porodica*“ i „*Komunikacijske vještine*“. Svaka tema sadrži aktivnosti propraćene detaljnim uputama, kao i neke ključne informacije koje je važno uzeti u obzir prilikom primjene uputa.

Ciljevi učenja ovog modula

Po završetku ovog modula, moći ćete naučiti djecu da:

- **Prepoznaju** emocije
- **Razlikuju** reakcije na emocije
- **Razviju** zdrave reakcije na emocije
- **Prihvate** važnost i raznolikost porodica i odnosa
- **Poštiju** raznolikost porodica i odnosa
- **Komuniciraju** na način koji poštuje odnose i različitost
- **Razumiju** šta je komunikacija
- **Cijene** važnost dobre komunikacije
- **Razviju** aktivno slušanje i nauče kako da se jasno izraze

Cjelina 1: Razvoj, razumijevanje i kontrola emocija

Ključne informacije

Emocije su vrlo kratkotrajni osjećaji koji dolaze od poznatog uzroka. Iskazuju se kao iznenadni fizički govor tijela i izrazi lica, a ključne su jer ljudima pomažu da razumiju šta se dešava u njima i da zatim razmisle šta uraditi u vezi s tim. Sve emocije su prirodne, iako neke od njih mogu biti ugodne ili neugodne, prijatne ili neprijatne (Study.com.). Važno je razgovarati o emocijama. Važno je razgovarati i o seksualnim osjećajima koji su dio našeg „emocionalnog paketa“, kako bismo djeci pomogli da ih razumiju, prepoznaju i kontrolišu na zdrav način. Seksualni osjećaji su reakcija pojedinca koja je povezana sa njegovom seksualnošću. Seksualni osjećaji mogu obuhvatati uzbuđenje, želju ili zadovoljstvo. Seksualni osjećaji se često pojavljuju tokom adolescencije, sa početkom puberteta. Međutim, sasvim je normalno i da neka osoba nema seksualne osjećaje; svi smo mi jedinstveni pojedinci.

Djeca razvijaju načine za kontrolisanje svojih emocija, slično kao i odrasli. Emocionalna regulacija je proces koji se razvija postepeno i vrlo je važan za djetetovo blagostanje. Riječ je o složenom zadatku i djeci je potrebna pomoć odraslih u prepoznavanju emocija u samima sebi, u smirivanju kada su uznemireni i u korištenju riječi za opisivanje osjećaja i suočavanje sa izazovima. Kada odrasli daju podršku i objašnjenja, to djeci pomaže da shvate šta mogu uraditi da bi kontrolisali svoja osjećanja. Djeca koja imaju veću društvenu i emocionalnu svijest i vještine imaju bolje odnose sa drugom djecom i osjećaju se bolje u vlastitoj koži. Osim toga, u stanju su da izraze svoje potrebe, frustracije i strahove, da zatraže pomoć i da time povećaju sposobnost da se zaštite od svakog ulaska unutar njihovoj granica, uključujući seksualno zlostavljanje (Američka psihološka asocijacija, 2023.).

Prvi korak u procesu učenja kontrole emocija je da se djeci pomogne da prepozna i imenuju emocije. Djeca predškolske dobi uče emocionalni vokabular i prepoznavanje emocija vlastitim tempom. Na razvoj sposobnosti prepoznavanja emocija mogu uticati faktori kao što su kulturološke i neuropsihološke pojave. Odrasli utiču na socio-emocionalni razvoj djece kada etiketiraju emocije i govore o njima. Djeca koja nauče

da razumiju emocije kod samih sebe i kod drugih sposobnija su da kontrolišu vlastite reakcije na snažne emocije.

Aktivnosti

Aktivnost 1

Naziv aktivnosti	Kako se osjećam i šta da radim u vezi s tim? (djeca od 5-8 godina)
Trajanje	45 minuta
Ciljevi učenja	<i>Po završetku ove aktivnosti, djeca će moći da:</i> <ul style="list-style-type: none">❖ Prepoznaju emocije❖ Razlikuju reakcije na emocije❖ Razviju zdrave reakcije na emocije
Materijali	- <i>Kartice sa emocijama (Prilog 1 Modula 3)</i> - <i>Priče „Pogodi emociju“ (Prilog 2 Modula 3)</i>
Instrukcije	<ul style="list-style-type: none">❖ <i>Uvod. Odvojite nekoliko minuta da okupite djecu u prostoriji i predstavite aktivnost. Objasnite djeci da je cilj ove aktivnosti da razumiju svoje emocije i da nauče da se nose s njima. (2 minuta)</i>❖ <i>Glavna aktivnost. 1. dio – dio „Napravi lice“. Ovaj zadatak djeca izvode kao cijela grupa, pa se mogu okupiti u krug ili sjediti na podu ili za svojim stolovima. Stavite komplet kartica sa emocijama (Prilog 1 Modula 3) licem prema dolje. Okrenite karticu na vrhu. Pitajte djecu: „Imenujte emociju i napravite lice koje će joj odgovarati“. Ponavljajte dok sve kartice ne budu imenovane. (13 minuta)</i>❖ <i>2. dio – dio „Pogodi emociju“. Pročitajte djeci kratke priče iz Priloga 2 Modula 3. Nakon čitanja svake priče, započnite razgovor o njoj. Pitajte djecu: „Koje su emocije spomenute u priči?“. Djeca</i>

	<p><i>mogu odgovoriti podizanjem ruku. Pokažite im odgovarajuću karticu sa emocijama (Prilog 1 Modula 3). U zavisnosti od priče, razgovarajte o ponašanju likova. Na primjer, za priču o Damiru i Lari, ako djecu pitate: „Šta je Lara uradila poslije?“, a jedno od djece odgovori: „Lara je rekla Damiru da prestane jer se ona nije željela griliti“, upitajte djecu: „Da li je to adekvatan odgovor?“. Zatim upitajte: „Zašto je Lara izrazila te osjećaje?“. Ako drugo dijete odgovori: „Lara nije ništa rekla“, pitajte djecu da li je to adekvatan odgovor i zašto (Ako nam se ne sviđa ponašanje drugih prema nama, moramo izraziti kako se osjećamo da bismo se zaštitili). (25 minuta)</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - <i>Nastavite sa zaključnim sumiranjem aktivnosti, tako što ćete rezimirati sve vještine koje su djeca naučila kroz ovu aktivnost, odnosno: a. prepoznavanje emocija, b. razumijevanje da emocije mogu biti ugodne ili neugodne, ali da je prirodno osjećati ih, c. način na koji reagujemo na svoje emocije može biti dobra ili neprihvatljiva reakcija, d. dobre reakcije na emocije su one koje nam omogućavaju da izrazimo svoje osjećaje, ali uz poštovanje drugih/bez povređivanja drugih. (5 minuta)</i>
Savjeti za facilitatore	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Kada postavljate pitanja djeci, pored toga ih i zapišite na školsku tablu ili tablu za prezentacije. Da uštedite na vremenu, možete ih pripremiti unaprijed. To može pomoći nekoj djeci da se bolje koncentrišu.</i>
Materijali koje treba podijeliti djeci	<i>Nije primjenjivo</i>

Adaptacije za online okruženje	<i>Nije primjenjivo</i>
Literatura	<p><i>Childhood 101. (Osnovne djetinjstva) (bez datuma).</i></p> <p><i>Printable Feelings & Emotions Cards with 8 Matching Card Games Ideas. (Kartice sa osjećajima i emocijama za štampanje sa 8 pratećih ideja za igre sa karticama)</i></p> <p><u>https://childhood101.com/helping-children-manage-big-emotions-printable-emotions-cards/</u></p>

Aktivnost 2

Naziv aktivnosti	Kako se osjećam i šta da radim u vezi s tim? (djeca od 9-11 godina)
Trajanje	<i>45 minuta</i>
Ciljevi učenja	<p><i>Po završetku ove aktivnosti, djeca će moći da:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Prepoznaju emocije</i> ❖ <i>Razlikuju reakcije na emocije</i> ❖ <i>Razviju zdrave reakcije na emocije</i>
Materijali	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Kartice sa emocijama (Prilog 1 Modula 3)</i> - <i>Olovke i papiri</i>
Instrukcije	<ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Uvod. Odvojite nekoliko minuta da okupite djecu u prostoriji i predstavite aktivnost. Objasnite djeci da je cilj ove aktivnosti da razumiju svoje emocije i da nauče da se nose s njima. (2 minuta)</i> ❖ <i>Glavna aktivnost. 1. dio – dio „Pantomima sa osjećajima“. Podijelite djecu i kartice (Prilog 1 Modula 3) u dvije „takmičarske“ grupe (odaberite onoliko kartica koliko se može obraditi za 9 minuta). Zamolite djecu u jednoj grupi: „Odaberite jednu karticu i jedno za drugim odglumite datu emociju (pantomimom), a za to vrijeme će druga grupa pogadati o čemu se radi“. „Pobjednik“ je</i>

	<p><i>ona grupa koja najjasnije odglumi emocije. (9 minuta)</i></p> <p>❖ <i>2. dio - dio „Zvukovi osjećaja“. Slično je kao i prethodna aktivnost, ali ovaj put grupa se tokom pogađanja mora osloniti na zvukove koje čuju, a ne na pokrete i radnje koje vide. Svaki takmičar će dobiti karticu sa emocijom (Prilog 1 Modula 3) sa napisanom riječi (odaberite onoliko kartica koliko se može obraditi za 9 minuta). Nakon toga će odglumiti riječ služeći se zvukovima umjesto radnji. Na primjer, ako riječ glasi „tužan/tužna“, djeca mogu praviti zvukove plača. (9 minuta)</i></p> <p>❖ <i>3. dio – dio „Sastavite priču o emocijama“. Napravite nekoliko primjeraka kompleta kartica sa emocijama (Prilog 1 Modula 3). Podijelite djecu u grupe od 3-4 djece (u zavisnosti od broja djece u cijeloj grupi). Zamolite male grupe: „Odaberite tri ili četiri emocije i pomoću njih napišite priču na papirima koje sam vam dao/dala, fokusirajući se na glavnu temu koja vas zanima (kada se neko nekome sviđa, kada je neko zaljubljen, prijateljstvo, ljubomora, itd.)“. Ako je potrebno, za primjer djeci pročitajte sljedeće priče:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - <i>Omiljeni dio dana za Unu je veče, kada se ušuška ispod očeve ruke i sluša ga kako čita njenu omiljenu bajku.</i> - <i>Damir ima prijateljicu u vrtiću. Laru. On voli da grli svoju prijateljicu Laru. Ponekad Lara ne želi da se grli.</i> <p><i>Podstaknite djecu da razmisle o mjestu radnje, jednom ili dva lika, zapletu ili događaju, kao i o</i></p>
--	---

	<p>završetku. Nakon što napišu priču, recite im: „Povežite 3-4 kartice sa emocijama i priču, da biste pokazali kakvi su osjećaji prisutni u priči“. Pomozite djeci da poredaju kartice sa emocijama redoslijedom događaja u priči. Pozovite ih da ispričaju priču kompletnoj grupi. Porazgovarajte o priči u smislu načina kontrolisanja emocija na zdrav način, uzimajući u obzir potrebe svih osoba u priči. (20 minuta)</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ Nastavite sa zaključnim sumiranjem aktivnosti , tako što ćete rezimirati sve vještine koje su djeca naučila kroz ovu aktivnost, odnosno: a. prepoznavanje emocija, b. razumijevanje da emocije mogu biti ugodne ili neugodne, ali da je prirodno osjećati ih, c. način na koji reagujemo na svoje emocije može biti dobra ili problematična reakcija, d. dobre reakcije na emocije su one koje nam omogućavaju da izrazimo svoje osjećaje, ali uz poštovanje drugih/bez povređivanja drugih. (5 minuta)
Savjeti za facilitatore	<ul style="list-style-type: none"> - Kada postavljate pitanja djeci, pored toga ih i zapišite na školsku tablu ili tablu za prezentacije. Da uštedite na vremenu, možete ih pripremiti unaprijed. To može pomoći nekoj djeci da se bolje koncentrišu. - Aktivnosti se mogu „skratiti“ ili proširiti, u zavisnosti od broja djece u grupi. Ako je grupa mala ili ako grupa brzo izvede prva dva dijela, možete djecu zamoliti da ispričaju više priča u trećem dijelu (zadatak sastavljanja priče) odnosno podijelite grupu u više malih grupa. Ako je vrijeme

	<p><i>problem, podijelite grupu samo na dva dijela. Ako je grupa velika ili prilično interaktivna, možete odabrati samo jednu od prve dvije aktivnosti (pantomima sa osjećajima ili zvukovi osjećaja).</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - <i>U aktivnosti pantomime sa osjećajima, ako je grupa prevelika, u smjernicama koje date djeci možete reći da će svaka grupa prezentirati onoliko kartica koliko vrijeme dozvoli, kako bi bili svjesni da možda neće sva djeca imati priliku da prezentiraju karticu.</i> - <i>Prilikom odlučivanja o pobjedničkom timu, uzmite u obzir faktore kao što su: vrijeme koje je bilo potrebno za pogađanje ili bodovi zarađeni na osnovu tačnog pogađanja.</i>
Materijali koje treba podijeliti djeci	<i>Nije primjenjivo</i>
Adaptacije za online okruženje	<i>Nije primjenjivo</i>
Literatura	<p><i>Aktivnosti su prilagođene iz:</i></p> <p><i>Hamish i Milo. (bez datuma). Emotion card activities.</i></p> <p><i>(Aktivnosti sa karticama sa emocijama)</i></p> <p><u>https://hamishandmilo.org/emotion-card-activities/</u></p>

Cjelina 2: Raznolikost odnosa i porodica

Ključne informacije

U ovoj jedinici fokus je na odnosima i na to kako mi kao ljudska bića postojimo kroz njih i razumijevamo svoj svijet kroz njih. Odnosi su vrlo važan dio života djece, kako odnosi sa odraslima tako i oni sa vršnjacima. Odnosi pružaju sigurnost, podršku, ugodu, zadovoljstvo i zabavu, pa je stoga razvijanje i održavanje dobrih odnosa važno

za opšte blagostanje djece. U sve odnose mora se uložiti određen nivo posvećenosti, povjerenja i truda , kako bi se oni razvijali i napredovali (Twinkl).

Ima više različitih vrsta odnosa:

- ❖ Odnos sa samim sobom. Ovo je nešto o čemu djeca obično ne razmišljaju, ali se radi o važnom konceptu sa kojim se trebaju upoznati. Imati dobar odnos sa samim sobom znači biti dobar prema sebi, razumjeti i izražavati svoje potrebe i slijediti svoje želje. To također pomaže i u formiranju zdravih odnosa sa drugim osobama, tako što se održavaju granice i osoba se ne gubi u odnosu (kada radimo stvari koje ne volimo, zbog straha od gubitka prijatelja). Djeca trebaju naučiti da budu dobri prijatelji ne samo drugima, nego i samima sebi.
- ❖ Porodični odnosi. Porodice su raznolike. Raznolikošću porodica naglašava se prihvatanje i poštovanje različitih načina na koje ljudi formiraju i doživljavaju porodične jedinice. To može uključivati: majku, oca i njihovo biološko dijete ili djecu, par bez djece, porodice sa djecom iz različitih brakova, samohrane roditelje, istospolne roditelje, hraniteljske porodice, usvojiteljske porodice, porodice sa djetetom začetim liječenjem neplodnosti i mnoge druge. Širi i inkluzivniji koncept porodice posmatra porodicu kao jedinicu sastavljenu od dvije ili više osoba, koje su povezanih intimnošću i bliskim odnosom. Na primjer: baka sama odgaja unuku, par usvoji dijete za stalno, žena kojoj je dodijeljeno starateljstvo nad dvoje djece živi sa partnerom, muškarac živi sa jednim sinom i ima zajedničko starateljstvo sa svojom ženom, i sl. U svakom od ovih slučajeva, navedena grupa osoba je porodica, povezana intimnošću i bliskim odnosom.
- Zbog raznolikosti današnjih porodica, odrasli imaju potrebu da uvedu razgovore o porodičnim strukturama sa djecom. To je važno da bi se djeci pomoglo da razumiju raznolikost porodica i odnosa u širem smislu.
- ❖ Prijateljstva. Prijatelji su one osobe sa kojima djeca uživaju provoditi vrijeme i obično imaju zajedničke interese o kojima mogu razgovarati. Prijateljstva za većinu ljudi podrazumijevaju kombinaciju privrženosti, odanosti, ljubavi, poštovanja i povjerenja. Djeca mogu steći prijatelje u vrtiću, školi, u komšiluku, na internetu, kao i kroz hobije.

- ❖ Romantični odnosi. Ovi odnosi uključuju naklonost, strast, intimnost i ljubav prema drugoj osobi (Twinkl,).

Dobri odnosi u ranoj mladosti pomažu djeci da se povežu sa drugima, da izgrade pozitivna prijateljstva i da samostalno regulišu vlastite emocije. Da bi odnosi imali smisla, interakcije u njima moraju biti tople, brižne i osjetljive. Kada se posveti pažnja izgradnji veza i njihovom održavanju kroz vrijeme, vjerojatnije je da će djeca osjećati sigurnost, blagostanje i pripadanje. Za izgradnju pozitivnih odnosa sa drugima, djeca trebaju razviti „socijalnu kompetenciju“ i sposobnost interakcije sa drugima sa brižnošću, empatijom i poštovanjem. Socijalna kompetencija je temelj koji djeci omogućava da razumiju i samostalno regulišu vlastite emocije i uspješno vode svoje interakcije sa drugima (Agencija za kvalitet odgoja, obrazovanja i zaštite djece u Australiji, 2016.). Djeca također imaju odnose u online okruženju (prilikom korištenja digitalnih uređaja i platformi društvenih mreža) jer se radi o mjestu na kojem djeca provode puno vremena i tamo upoznaju nove ljudi - prijatelje i poznanike. Za djecu je prirodno i važno imati i održavati odnose na internetu.

Aktivnosti

Aktivnost 1

Naziv aktivnosti	<i>Porodice i odnosi (djeca od 5-8 godina)</i>
Trajanje	<i>45 minuta</i>
Ciljevi učenja	<i>Po završetku ove aktivnosti, djeca će moći da:</i> <ul style="list-style-type: none"> ❖ Prihvate važnost i raznolikost porodica i odnosa ❖ Poštuju raznolikost porodica i odnosa ❖ Komuniciraju na način koji poštuje odnose i različitost
Materijali	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Kartice sa porodicama (Prilog 3 Modula 3)</i> - <i>Kartice sa odnosima (Prilog 4 Modula 3)</i>
Instrukcije	<ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Uvod. Odvojite nekoliko minuta da okupite djecu u prostoriji i predstavite aktivnost. Objasnite djeci da je cilj ove aktivnosti da razumiju koliko su važne i raznolike</i>

porodice i odnosi, te kako ih sve trebamo poštovati. (2 minuta)

- ❖ *Glavna aktivnost. 1. dio – dio „Kartice sa odnosima i porodicama“. Pomoću kartica sa porodicama (Prilog 3 Modula 3) predstavite djeci različite vrste porodica (porodice sa djecom iz različitih brakova, samohrani roditelji, istospolni roditelji, hraniteljske porodice, usvojiteljske porodice, itd.). Slično tome, pomoću kartica sa odnosima (Prilog 4 Modula 3) predstavite različite vrste odnosa (priatelji, komšije, romantični partneri, itd.). Kartice pokazujte jednu po jednu i predstavite djeci različite vrste porodica i odnosa. Nakon toga podstaknite razgovor, na primjer, tako što ćete reći: „Kako zanimljivo, u njihovoј porodici dijete, majka i baka žive u kući! Šta mislite o tome?“. Ponovite ovaj postupak za svaku karticu. Svoja pitanja formulišite oko ideje da su sve porodice, a to uključuje istospolne roditelje, hraniteljske/usvojiteljske porodice, porodice sa djecom iz različitih brakova, porodice bez djece i sl., jednako vrijedne, a ne nešto manje vrijedno, te da ih ne treba osuđivati ili diskriminisati zbog onoga što jesu. Tokom razgovora naglasite da porodice mogu biti različite, ali se sve brinu o svojim članovima, kao i da su odnosi različiti i da su svima potrebni. (23 minuta)*
- ❖ *2. dio – dio „Isto kao ja“. Ova igra pomaže djeci da uče jedni o drugima i da uspostave kontakt uz zabavljanje. Zamolite djecu da stanu u krug. Zatim ih jedno po jedno zamolite da istupe i kažu nešto o sebi – nešto o odnosima (na primjer, imam brata/sestru, moji roditelji žive/ne žive zajedno, imam mačehu/očuha, imam brata sa očeve/majčine strane, moja baka me često čuva, moji*

	<p><i>rođaci su usvojili sina/kćerku, itd.). Ako se ta izjava odnosi i na neku drugu djecu, zamolite ih da istupe jedan korak naprijed i kažu „isto kao ja!“. Nastavite dok sva djeca ne dobiju priliku da istupe (a ako imate vremena, možete i dalje nastaviti). Naglasite da smo svi različiti, ali i da imamo i sličnosti jedni s drugima. (15 minuta)</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Nastavite sa zaključnim sumiranjem aktivnosti , tako što ćete rezimirati sve vještine koje su djeca naučila kroz ovu aktivnost, odnosno: a. razumjeli su da su porodice i odnosi raznoliki i jednakovo važni, b. shvatili su raznolikost porodica i odnosa i ponašaju se s poštovanjem prema svim porodicama i odnosima. (5 minuta)</i>
Savjeti za facilitatore	<ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Kada postavljate pitanja djeci, pored toga ih i zapišite na školsku tablu ili tablu za prezentacije. Da uštedite na vremenu, možete ih pripremiti unaprijed. To može pomoći nekoj djeci da se bolje koncentrišu.</i> ❖ <i>Ovdje vam prethodno znanje o različitim porodičnim strukturama koje su eventualno zastupljene među djecom može pomoći da postavite konkretna pitanja koja se mogu odnositi na takvu djecu, tako da i ta djeca mogu čuti nešto o svojoj porodici. Ako to nije moguće, još uvijek možete postavljati razna pitanja koja se dotiču različitih porodičnih struktura.</i> ❖ <i>Isto tako je važno da budete svjesni da neka djeca mogu imati poteškoće ili tužne okolnosti, kao što su: razvod, nasilje u porodici, zlostavljanje, zloupotreba opojnih droga, bolest ili smrt u porodici. Obratite posebnu pažnju na tu djecu (ako znate za njih). Važno je da djeca shvate da porodice ponekad mogu biti tužne ili da se mogu promijeniti ako neko umre ili ako neko odseli, i da to može biti teško.</i>

	<p>❖ Isto tako je normalno da neka djeca reaguju kada čuju za porodične strukture koje ne poznaju tako što će reći, na primjer: „to je čudno“ ili „to nije porodica“. U takvoj situaciji važno je da podsjetite grupu na definiciju porodice o kojoj su razgovarali (npr. ljudi koji se vole i brinu jedni o drugima) i da svako ima svoju porodicu do koje mu je jako stalo. Djecu podsjetite i da su sve porodice jedinstvene i posebne na svoj način i da ne postoje dvije potpuno iste porodice.</p>
Materijali koje treba podijeliti djeci	<i>Nije primjenjivo</i>
Adaptacije za online okruženje	<i>Nije primjenjivo</i>
Literatura	<p><i>Aktivnosti su prilagođene iz:</i></p> <p><i>Australian Children's Education & Care Quality Authority (Agencija za kvalitet odgoja, obrazovanja i zaštite djece u Australiji), 2016. Relationships with children. (Odnosi sa djecom)</i></p> <p><u>https://www.acecqa.gov.au/sites/default/files/acecqa/files/QualityInformationSheets/QualityArea5/QualityArea</u></p> <p><i>Twinkl, (bez datuma). What are relationships. (Šta su odnosi)</i></p> <p><u>https://www.twinkl.co.uk/teaching-wiki/relationships</u></p>

Aktivnost 2

Naziv aktivnosti	<i>Porodice i odnosi (djeca od 9-11 godina)</i>
Trajanje	<i>45 minuta</i>
Ciljevi učenja	<p><i>Po završetku ove aktivnosti, djeca će moći da:</i></p> <p>❖ Prihvate važnost i raznolikost porodica i odnosa</p>

	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Poštuju raznolikost porodica i odnosa ❖ Komuniciraju na način koji poštuje odnose i različitost
Materijali	<ul style="list-style-type: none"> - Kartice sa porodicama (Prilog 3 Modula 3) - Kartice sa odnosima (Prilog 4 Modula 3)
Instrukcije	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Uvod. Odvojite nekoliko minuta da okupite djecu u prostoriji i predstavite aktivnost. Objasnite djeci da je cilj ove aktivnosti da razumiju koliko su važne i različite porodice i odnosi, te kako ih sve trebamo poštovati. (2 minuta) ❖ Glavna aktivnost. 1. dio - dio „Razgovor o porodicama“. Objasnite djeci da je tema ovog zadatka porodica. Pitajte ih: „Ko može objasniti šta je porodica?“, „Zašto su nam potrebne porodice?“. (Primjeri definicija su: „Ljudi koji žive zajedno i brinu jedni o drugima“ ili „ljudi koji se vole i brinu jedni o drugima“. Porodice su često sastavljene od odraslih i djece o kojima se odrasli brinu ili mogu biti porodice samo sa odraslim članovima). Nakon kraćeg razgovora, predstavite djeci kartice sa porodicama (Prilog 3 Modula 3), tako što ćete im reći: „Ove karte govore o porodicama i načinima na koje su porodice slične i različite“. Pokažite svaku karticu jednu za drugom i postavite djeci sljedeće pitanje za svaku karticu: „Da li ovo ikoga od vas podsjeća na vašu vlastitu porodicu ili na porodicu koju poznajete?“. Djeca mogu odgovoriti podizanjem ruku. Nakon što završite sa pokazivanjem svih kartica, povedite razgovor o porodicama pitanjem: „Ko se može sjetiti jedne vrste porodice koju sam upravo pokazao/la?“. Zatim upitajte: „Šta je važno u svim porodicama?“. (Mogući odgovori: porodice se vole, porodice brinu o svojim članovima, porodice zajedno slave posebne

događaje). Recite: „Porodice su nam vrlo važne. One nas vole i brinu se o nama“. Ako to nije spomenuto u prethodnom razgovoru, podsjetite djecu da su sve porodice posebne na svoj način i da su sve porodice jedinstvene. Upitajte: „Koji su načini na koji naš razred može pokazati da poštujemo sve različite vrste porodica, uključujući one koje su kao naša porodica i one koje su različite od naše porodice?“. (Odgovori mogu biti: napraviti znak, transparent ili poster na kome piše „Sve porodice su posebne“, da svako dijete doneće nešto posebno iz svoje porodice i govori o tome, da zamolimo prijatelje da nam kažu nešto o svojim porodicama – šta vole da rade, šta vole da jedu, kako slave praznike, da se prisjetimo da svako voli svoju porodicu na isti način na koji mi volimo svoju). Razgovor završite riječima: „Svako ima neke ljudi koji su mu porodica. Neki ljudi u porodici uključuju čak i svoje kućne ljubimce! Dobro je biti zadovoljan svojom porodicom i shvatiti ko je dio naše porodice. Takođe je važno poštovati sve različite porodice, jer bez obzira kakvu porodicu imate, ona je posebna“. (20 minuta)

- ❖ 2. dio – dio „Razgovor o odnosima“. Nakon zaključivanja razgovora o porodicama, iskoristite taj trenutak da predete na druge odnose. Recite: „Porodični odnosi su nam vrlo važni. Šta je, po vama, odnos?“. Pomozite djeci da dođu do definicije. Pitajte ih o drugim vrstama odnosa koje poznaju, osim porodičnih, uz pokazivanje kartica sa odnosima (Prilog 4 Modula 3). Obratite pažnju da se spomenu sve vrste odnosa (odnos sa samim sobom, prijateljima, drugovima iz razreda, komšijama, romantičnim

partnerima, itd.). Napišite ih na tablu za prezentacije, tako da ih djeca mogu vidjeti. Pitajte ih: „Zašto su odnosi važni u našim životima?“, „Šta osoba treba uraditi da bi formirala odnose?“, „Možete li mi dati jedan primjer nečega što ste uradili da započnete neki odnos?“. Nakon toga nastavite pitanjem: „Šta radite da održavate dobre odnose sa drugima (djecom i odraslima)?“. Djeca mogu odgovoriti podizanjem ruke. Rezimirajte ključne izjave i dodajte još prema potrebi (povjerenje, poštovanje, interesovanje, itd.). Uparite djecu iz grupe sa nekim koga ne poznaju dobro (nekim ko im nije dobar prijatelj ili najbliži prijatelj). Prvo ih zamolite da drugom djetetu postave pitanje o nečemu što žele znati o njemu (Na primjer: „Želim da mi ispričaš o odnosu sa svojom bakom/majkom/bliskim prijateljem/mačkom ili o svom hobiju, itd.“), i to naizmjenice jedno dijete drugom. Kao drugo ih zamolite: „Recite drugom djetetu nešto pozitivno što mislite o njemu“. Na kraju pitajte djecu kako su se osjećali zbog ovog zadatka. Naglasite važnost pokazivanja interesovanja i pozitivnosti prema drugima da bi se formirali i održavali dobri odnosi. (18 minuta)

- ❖ *Nastavite sa zaključnim sumiranjem aktivnosti , tako što ćete rezimirati sve vještine koje su djeca naučila kroz ovu aktivnost, odnosno: a. razumjeli su da su porodice i odnosi raznoliki i jednakovaržni, b. shvatili su raznolikost porodica i odnosa i ponašaju se s poštovanjem prema svim porodicama i odnosima. (5 minuta)*

Savjeti za facilitatore	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Kada postavljate pitanja djeci, pored toga ih i zapišite na školsku tablu ili tablu za prezentacije. Da uštedite na vremenu, možete ih pripremiti unaprijed. To može pomoći nekoj djeci da se bolje koncentrišu. ❖ Prethodno znanje o različitim porodičnim strukturama koje su eventualno zastupljene među djecom može pomoći da postavite konkretna pitanja koja se mogu odnositi na takvu djecu, tako da i ta djeca mogu čuti nešto o svojoj porodici. Ako to nije moguće, još uvijek možete postavljati razna pitanja koja se dotiču različitih porodičnih struktura. ❖ Isto tako je važno da budete svjesni da neka djeca mogu imati poteškoće ili tužne okolnosti, kao što su: razvod, nasilje u porodici, zlostavljanje djeteta, zloupotreba opojnih droga, bolest ili smrt u porodici. Obratite posebnu pažnju na tu djecu (ako znate za njih). Važno je da djeca shvate da porodice ponekad mogu biti tužne ili da se mogu promijeniti ako neko umre ili ako neko odseli, i da to može biti teško. ❖ Isto tako je normalno da neka djeca reaguju kada čuju za porodične strukture koje ne poznaju tako što će reći, na primjer: „to je čudno“ ili „to nije porodica“. U takvoj situaciji važno je da podsjetite grupu na definiciju porodice o kojoj su razgovarali (npr. ljudi koji se vole i brinu jedni o drugima) i da svako ima svoju porodicu do koje mu je jako stalo. Djecu podsjetite i da su sve porodice jedinstvene i posebne na svoj način i da ne postoje dvije potpuno iste porodice.
Materijali koje treba podijeliti djeci	Nije primjenjivo

Adaptacije za online okruženje	<i>Nije primjenjivo</i>
Literatura	<p><i>Aktivnosti su djelomično prilagođene iz:</i></p> <p><i>Advocates for Youth. Different kinds of families. (Zagovornici za mlade. Različite vrste porodica.)</i> <u>http://3rs.org/wp-content/uploads/3rscurric/documents/OK-Lesson-1-3Rs-DifferentKindsofFamilies.pdf</u></p> <p><i>The inspired educator. 8 quick relationship building activities.</i> (Nadahnuti prosvjetni radnik. 8 brzih aktivnosti za izgradnju odnosa.) <u>http://the-inspired-educator.com/8-quick-relationship-building-activities/</u></p>

Cjelina 3: Komunikacijske vještine

Ključne informacije

Komunikacija je jedan od najvažnijih aspekata odnosa sa drugima. Kod djece se komunikacijske vještine počinu razvijati od dana kada se rode i kada počnu interakciju sa svojim starateljima. Kada odrasle osobe komuniciraju sa djecom, uče ih ljubavi, poštovanju, granicama i sigurnosti. Komunikacijske vještine su važne zato što kada djeca dobro komuniciraju, mogu imati kvalitetniju interakciju sa drugima (i odraslima i djecom) i razviti dobre odnose. Komunikacijske vještine su korisne za mentalno blagostanje, emocionalnu inteligenciju, asertivnost, empatiju i saosjećanje, samokontrolu, motivaciju i granice (Lingo Kids, 2022.).

Komunikacijske vještine su povezane sa sposobnošću prenošenja informacija drugima i primanja informacija od drugih. Vrlo je važno djeci pomoći da razviju vještine koje im omogućavaju da jasno izraze svoje potrebe i želje, čime štite svoje granice i sigurnost. Istovremeno je važno pomoći u razvoju vještina koje im omogućavaju da bolje razumiju poruke koje drugi šalju o svojim potrebama i željama, kako bi ih mogli poštovati.

Komunikacija je puno više od puke verbalne komunikacije (koja uključuje: ton i visinu glasa, odabir riječi i jezik/dijalekat). Ona obuhvata sve aspekte ljudskog ponašanja, kao što su: kontakt očima, ekspresije lica, gestikulacija, položaj tijela, fizički dodir, lični tjelesni prostor i cjelokupni način na koji je jedna osoba u interakciji sa drugima. Komunikacijom se može uticati na mišljenje ili ponašanje drugih osoba. Komunikacija je nužan preduslov za interakciju, jer bez verbalne ili neverbalne komunikacije interakcija ne može postojati (Lingo Kids, 2022.).

Osim učenja kako se jasno izraziti, dio efektivne komunikacije je i biti dobar slušalac, što znači ne prekidati druge dok govore, slušati s pažnjom, postavljati pitanja ako ne razumijemo šta je rečeno i ako nam treba pojašnjenje te odgovarati na način koji pokazuje da smo obratili pažnju na ono što je drugi rekao. Aktivno slušanje je pristup u kome drugu osobu slušamo na način da ta druga osoba osjeća da je saslušana. U aktivnom slušanju važnu ulogu imaju gestikulacija, položaj tijela i kontakt očima slušaoca (Osnaženi roditelji, 2023.).

Aktivnosti

Aktivnost 1

Naziv aktivnosti	<i>Pričanje i slušanje (djeca od 5-8 godina)</i>
Trajanje	<i>45 minuta</i>
Ciljevi učenja	<p><i>Po završetku ove aktivnosti, djeca će moći da:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Razumiju šta je komunikacija</i> ❖ <i>Cijene važnost dobre komunikacije</i> ❖ <i>Razviju aktivno slušanje i nauče kako da se jasno izraze</i>
Materijali	<ul style="list-style-type: none"> - „Kako se oni osjećaju?“ (Prilog 5 Modula 3)
Instrukcije	<ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Uvod. Odvojite nekoliko minuta da okupite djecu u prostoriji i predstavite aktivnost. Objasnite djeci da je cilj ove aktivnosti da razumiju važnost komunikacije i kako da bolje komuniciraju jedni s drugima. (2 minuta)</i> ❖ <i>Glavna aktivnost. 1. dio – dio „Kako se izraziti“.</i> <i>Ispričajte kratku priču (Prilog 5 Modula 3) i zamolite jedno dijete da ponovi priču. Ako prvo dijete ne ponovi</i>

priču tačno, nastavite tako što ćete zamoliti drugu djecu, sve dok se priča ispravno ne ponovi.

Nakon toga pitajte djecu:

- *Kako se djeca u priči osjećaju? Zašto?*
- *Koje su njihove potrebe?*
- *Šta ona mogu reći/uraditi da izraze kako se osjećaju?*

Nakon svake priče naglasite koliko je važno da dijete/djeca u priči izraze svoje potrebe.

Naglasite kako za dobru međusobnu komunikaciju moramo jasno govoriti i izražavati se i da je to način da bolje razumijemo jedni druge i zbližavamo se. (18 minuta)

- ❖ *2. dio – dio „Ponavljanje priče“. Zamolite svako dijete da kaže nekoliko riječi o jednoj od svojih omiljenih osoba. Sami započnite igru tako što ćete im pokazati kako se igra. Nakon toga zamolite djecu da sjednu u parove i recite im da to isto urade jedno s drugim. S obzirom na to da će ovaj zadatak možda teško moći sama izvesti djeca od 5-6 godina, obilazite parove da im prema potrebi pomognete. Nakon što sva djeca završe, zamolite svaki par da ispriča priču koju je ispričalo drugo dijete u paru. Nakon što svaki par završi, provjerite sa drugim djetetom da li su ispričane informacije tačne i zamolite ih da pojasne ako je potrebno. Kada sva djeca završe, naglasite kako je za dobru međusobnu komunikaciju potrebno ne samo da se jasno izražavamo, kako smo govorili u prvoj aktivnosti, nego i da s pažnjom slušamo drugog. Recite im da se događa da ne slušamo s pažnjom i da se onda*

	<p><i>pogrešno razumijemo, te da je pažljivo slušanje način da se dobro razumijemo i zблиžimo. (20 minuta)</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Nastavite sa zaključnim sumiranjem aktivnosti, tako što ćete rezimirati sve vještine koje su djeca naučila kroz ovu aktivnost, odnosno: a. razumjela su važnost dobre komunikacije u vođenju brige o sebi, kao i u izgradnji dobrih i bliskih odnosa s drugima, b. dobra komunikacija podrazumijeva jasno izražavanje svojih stavova, potreba i želja drugima, c. dobra komunikacija podrazumijeva da se bude dobar slušalac, koji s pažnjom sluša kada drugi govore s nama. (5 minuta)</i>
Savjeti za facilitatore	<ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Kada postavljate pitanja djeci, pored toga ih i zapišite na školsku tablu ili tablu za prezentacije. Da uštedite na vremenu, možete ih pripremiti unaprijed. To može pomoći nekoj djeci da se bolje koncentrišu.</i> ❖ <i>Djeca se mogu uzbuditi tokom obje aktivnosti i govoriti svi uglas. Takve trenutke iskoristite da ih zamolite da govore naizmjenice i da im ukažete da je to važno za dobru komunikaciju.</i>
Materijali koje treba podijeliti djeci	<i>Nije primjenjivo</i>
Adaptacije za online okruženje	<i>Nije primjenjivo</i>
Literatura	<p><i>Aktivnosti su djelomično prilagođene iz:</i></p> <p><i>Empowered Parents. (Osnaženi roditelji) (24.04.2023). 17 simple listening activities for kids. (17 jednostavnih aktivnosti slušanja za djecu) </i><u>https://empoweredparents.co/8-games-to-improve-your-childs-listening-skills/</u></p> <p><i>Lingo Kids. (23.12.2022). 10 games and activities that foster communication skills. (10 igara i aktivnosti kojima se podstiču</i></p>

	<i>komunikacijske vještine)</i> https://lingokids.com/blog/posts/10-games-and-activities-that-foster-communication-skills-for-kids
--	---

Aktivnost 2

Naziv aktivnosti	<i>Pričanje i slušanje (djeca od 9-11 godina)</i>
Trajanje	<i>45 minuta</i>
Ciljevi učenja	<i>Po završetku ove aktivnosti, djeca će moći da:</i> <ul style="list-style-type: none"> ❖ Razumiju šta je komunikacija ❖ Cijene važnost dobre komunikacije ❖ Razviju aktivno slušanje i nauče kako da se jasno izraze
Materijali	<i>❖ Povez/šal za prekrivanje očiju</i>
Instrukcije	<i>❖ Uvod. Odvojite nekoliko minuta da okupite djecu u prostoriji i predstavite aktivnost. Objasnite djeci da je cilj ove aktivnosti da razumiju važnost komunikacije i kako da bolje komuniciraju jedni s drugima. (2 minuta)</i> <i>❖ Glavna aktivnost. 1. dio – dio „Ponavljanje priče“. Recite djeci da razmisle i kažu nekoliko riječi o jednoj od svojih omiljenih osoba. Pokažite kako se igra tako što ćete sami reći djeci nekoliko riječi o nekoj od vaših omiljenih osoba. Nakon toga zamolite djecu da sjednu u parove i recite im da to isto urade jedno s drugim. Nakon što sva djeca završe, zamolite svaki par da ponovi priču koju je kazalo drugo dijete u paru. Nakon što svaki par završi, provjerite sa drugim djetetom da li su ispričane</i>

informacije tačne i zamolite ih da pojasne.

Kada sva djeca završe, naglasite kako za dobru međusobnu komunikaciju moramo s jedne strane pažljivo slušati, a s druge strane moramo jasno govoriti i izražavati se, i da je to način da bolje razumijemo jedni druge i zbližavamo se. (25 minuta)

❖ 2. dio – dio „Igra sa povezom na očima“.

Pripremite poligon sa preprekama služeći se svakodnevnim predmetima u učionici. Podijelite djecu u dvije grupe. Jednoj osobi u obje grupe se stavlja povez preko očiju, a ostatak grupe odlučuje o tome kako će (sa svojih stolica) prenositi instrukcije za kretanje kroz poligon osobi sa povezom na očima. Izmjerite koliko vremena treba djetetu sa povezom na očima u svakoj grupi da prođe kroz prepreke. Kada obje grupe završe, porazgovarajte o tome koji stil komunikacije je bio najefikasniji i zašto. Naglasite važnost dobrih komunikacijskih vještina. Ovom aktivnošću gradi se povjerenje i traži precizna komunikacija za uspješno kretanje kroz poligon. (13 minuta)

❖ Nastavite sa zaključnim sumiranjem aktivnosti , tako što ćete rezimirati sve vještine koje su djeca naučila kroz ovu aktivnost, odnosno: a. razumjela su važnost dobre komunikacije u vođenju brige o sebi, kao i u izgradnji dobrih i bliskih odnosa s drugima, b. dobra komunikacija

	<i>podrazumijeva jasno izražavanje svojih stavova, potreba i želja drugima, c. dobra komunikacija podrazumijeva da se bude dobar slušalac, koji s pažnjom sluša kada drugi govore s nama. (5 minuta)</i>
Savjeti za facilitatore	- <i>Vodite računa da odredite barem jednu osobu koja će stajati blizu djeteta sa povezom preko očiju kako bi se osigurala sigurnost tokom prolaska kroz poligon.</i>
Materijali koje treba podijeliti djeci	<i>Nije primjenjivo</i>
Adaptacije za online okruženje	<i>Nije primjenjivo</i>
Literatura	<i>Aktivnosti su djelomično prilagođene iz:</i> <i>Positive Psychology. (Pozitivna psihologija) (21.05.2019). 39 Communication Games and Activities for Kids and Students. (39 komunikacijskih igara i aktivnosti za djecu i učenike)</i> <u>https://positivepsychology.com/communication-activities-adults-students/#elementary</u>

Prateći materijal

- American Psychological Association. (Američka psihološka asocijacija) (2023.). How to help kids understand and manage their emotions. (Kako pomoći djeci da razumiju svoje emocije i kontrolišu ih) Preuzeto 13.12.2023., sa <https://www.apa.org/topics/parenting/emotion-regulation>
- Australian Children's Education & Care Quality Authority. (Agencija za kvalitet odgoja, obrazovanja i zaštite djece u Australiji) (2016.). Quality area 5. (Oblast kvaliteta br. 5) Relationships with children. (Odnosi sa djecom) Preuzeto

13.12.2023.

sa

<https://www.acecqa.gov.au/sites/default/files/acecqa/files/QualityInformationSheets/QualityArea5/QualityArea5OrangeRelationshipsWithChildren.pdf>

- Healthy Children. Types of Families. (Zdrava djeca. Vrste porodica.) Preuzeto 13.12.2023. sa <https://www.healthychildren.org/English/family-life/family-dynamics/types-of-families/Pages/default.aspx#:~:text=We%20have%20stepfamilies%3B%20single%2Dparent,their%20grandparents%20or%20other%20relatives>
- Regionalni ured SZO za Evropu i BZgA. (2010.). Standards for Sexuality Education in Europe. (Standardi seksualnog obrazovanja u Evropi) Preuzeto 13.12.2023. sa https://www.bzga-whocc.de/fileadmin/user_upload/BZgA_Standards_English.pdf

Literatura

Advocates for Youth. Different kinds of families. (Zagovornici za mlade. Različite vrste porodica.) Preuzeto 13.12.2023. sa <http://3rs.org/wp-content/uploads/3rscurric/documents/OK-Lesson-1-3Rs-DifferentKindsofFamilies.pdf>

American Psychological Association. (Američka psihološka asocijacija) (2023.). How to help kids understand and manage their emotions. (Kako pomoći djeci da razumiju svoje emocije i kontrolišu ih) Preuzeto 13.12.2023. sa <https://www.apa.org/topics/parenting/emotion-regulation>

Australian Children's Education & Care Quality Authority. (Agencija za kvalitet odgoja, obrazovanja i zaštite djece u Australiji) (2016.). Relationships with children. (Odnosi sa djecom) Preuzeto 13.12.2023. sa <https://www.acecqa.gov.au/sites/default/files/acecqa/files/QualityInformationSheets/QualityArea5/QualityArea5OrangeRelationshipsWithChildren.pdf>

Childhood 101. (Osnovne djetinjstva) (bez datuma). Printable Feelings & Emotions Cards with 8 Matching Card Games Ideas. (Kartice sa osjećajima i emocijama za štampanje sa 8 pratećih ideja za igre sa karticama) Preuzeto 13.12.2023. sa

<https://childhood101.com/helping-children-manage-big-emotions-printable-emotions-cards/>

Empowered Parents. (Osnaženi roditelji) (2023.). 17 simple listening activities for kids. (17 jednostavnih aktivnosti slušanja za djecu) Preuzeto 13.12.2023. sa <https://empoweredparents.co/8-games-to-improve-your-childs-listening-skills/>

Hamish i Milo. (bez datuma). Emotion card activities. (Aktivnosti sa karticama sa emocijama) Preuzeto 13.12.2023. sa <https://hamishandmilo.org/emotion-card-activities/>

Lingo Kids. (2022.). 10 games and activities that foster communication skills. (10 igara i aktivnosti kojima se podstiču komunikacijske vještine) Preuzeto 13.12.2023. sa <https://lingokids.com/blog/posts/10-games-and-activities-that-foster-communication-skills-for-kids>

Positive Psychology. (Pozitivna psihologija) (2019.). 39 Communication Games and Activities for Kids and Students. (39 komunikacijskih igara i aktivnosti za djecu i učenike) Preuzeto 13.12.2023. sa <https://positivepsychology.com/communication-activities-adults-students/#elementary>

Study.com. (bez datuma). Emotions vs. Moods. (Emocije nasuprot raspoloženja) Preuzeto 13.12.2023. sa <https://study.com/learn/lesson/emotions-moods-types-list-examples.html>

The inspired educator. (Nadahnuti prosvjetni radnik) (bez datuma). 8 quick relationship building activities. (8 brzih aktivnosti za izgradnju odnosa) Preuzeto 13.12.2023. sa <http://the-inspired-educator.com/8-quick-relationship-building-activities/>

Twinkl, (bez datuma). What are relationships. (Šta su odnosi) Preuzeto 13.12.2023. sa <https://www.twinkl.co.uk/teaching-wiki/relationships>

Regionalni ured SZO za Evropu i BZgA, 2010. Standards for Sexuality Education in Europe. (Standardi seksualnog obrazovanja u Evropi) Preuzeto 13.12.2023. sa https://www.bzga-whocc.de/fileadmin/user_upload/BZgA_Standards_English.pdf

Modul 4: Granice i pristanak

Cilj modula

U ovom modulu date su aktivnosti za djecu od 5 do 11 godina, koje imaju za cilj da djecu informišu o ličnim granicama i pristanku. Modul se sastoji od tri cjeline pod nazivom: „*Lične granice i njihova važnost*“, „*Važnost pristanka*“ i „*Jačanje sigurnosnih vještina*“. Svaka tema, pored samih aktivnosti, sadrži i jasne i detaljne upute koje će vas voditi u implementaciji aktivnosti, kao i neke ključne informacije koje je važno imati na umu prilikom primjene uputa.

Ciljevi učenja ovog modula

Po završetku ovog modula, moći ćete naučiti djecu da:

- **Znaju** kako postaviti zdrave granice, a da se pritom ne osjećaju loše ili krivima, te da poštuju granice drugih
- **Shvate** da je vrlo važno imati granice i da je jednako važno poštovati kada drugi postave svoje granice
- **Prepoznaju** da li u nekoj situaciji postoji ili ne postoji pristanak
- **Znaju** kako da postupe u situacijama u kojima nema pristanka
- **Prepoznaju** nesigurne situacije, na internetu i van interneta
- **Znaju** kako postupati u nesigurnim situacijama, na internetu i van interneta i kome da se obrate

Cjelina 1: Lične granice i njihova važnost

Ključne informacije

Lične granice su ograničenja i pravila koja ljudi postavljaju drugim pojedincima u odnosu na sebe, kako bi se osjećali sigurnima i poštovanim. Postavljanje granice je oblik brige o sebi (Univerzitet u Illinoisu, Chicago, 2022.). To je način da zaštite svoje vrijeme, prostor i energiju davanjem jasnih smjernica o tome kako žele da se s njima postupa. Time drugima daju do znanja šta je prihvatljivo, a šta nije prihvatljivo.

Osoba sa zdravim granicama može drugima reći „ne“ kada to želi, a da pri tom ostane otvorena za intimne i bliske odnose. Osoba koja stalno drži distancu u odnosu na druge opisuje se kao osoba koja ima krute granice, dok se za nekoga ko se ima običaj previše upuštati s drugima kaže da ima porozne granice (Univerzitet u Californiji, Berkeley, 2016.).

Opšte osobine krutih, poroznih i zdravih granica		
Krute granice	Porozne granice	Zdrave granice
Vrlo zaštitnički odnos prema ličnim informacijama	Previše dijeli lične informacije	Lične informacije dijeli na primjereno način (ne dijeli previše ni premalo)
Malo je vjerovatno da će tražiti pomoć	Teško kaže „ne“ zahtjevima drugih	Prihvata kada drugi kažu „ne“
Ima malo bliskih odnosa	Ovisnost o mišljenju drugih	Vrednuje vlastito mišljenje
Druge drži na distanci kako bi izbjegao/la mogućnost odbijanja	Plaši se odbijanja ako se ne poviňuje drugima	Ne dovodi svoje vrijednosti u pitanje zbog drugih
Izbjegava intimnost i bliske odnose	Prihvata zlostavljanje ili nepoštovanje	Prepoznaje vlastite želje i potrebe i zna ih saopštiti

* (Univerzitet u Californiji, Berkeley, 2016.)

Ljudi obično imaju kombinaciju različitih vrsta granica. Na primjer, neko može imati porozne granice u prijateljstvima, krute granice sa svojom porodicom i zdrave granice u školi. Odgovarajuće granice zavise od okruženja i pojedinaca oko nas. Na primjer, ono što je možda primjerno reći grupi bliskih prijatelja možda nije primjerno reći učitelju/učiteljici. Granice mogu zavisiti i od kulture. Na primjer, u nekim kulturama

može biti neprimjereno otvoreno razgovarati o seksualnosti, dok se u drugima to može i podsticati.

Ključno je sa djecom rano početi razgovarati o ličnim granicama, kako bi naučila da ih postavljaju u svakodnevnom životu. Postavljanjem granica i učenjem kako ih se pridržavati, djeca njeguju samopoštovanje i osjećaj kontrole. Osim toga uče i kako da poštuju tuđe granice te će vjerovatnije izrasti u sretne i ispunjene odrasle osobe (Djeca sa super-moćima, 2022.).

Neki važni savjeti za otpočinjanje razgovora s djecom o granicama su sljedeći:

- Objasnite djeci da postoje tri vrste ličnih granica: fizičke granice (to su: ko vas može dodirnuti, koliko vas može dodirnuti i gdje vas može dodirnuti), emocionalne granice (to su: koliko se osjećate bliski sa nekom osobom, koliko vremena provodite s tom osobom i količina ličnih informacija koje s tom osobom dijelite), granice u ponašanju (to su: stvari u kojima ste spremni učestvovati i u kojima niste spremni učestvovati) (Calvo, 2021).
- Pomozite djeci da shvate i cijene pravila o ličnim granicama. Naučite ih da shvate važnost poštovanja granica vlastitog tijela, na isti način na koji ih učite da vežu sigurnosni pojas u autu ili da se suzdrže od sukoba sa ostalom djecom
-
- Osnažite djecu da kažu „ne/stani“ ako neko naruši njihove granice.

Aktivnosti

Aktivnost 1

Naziv aktivnosti	Učenje kako postaviti granice (djeca od 5-8 godina)
Trajanje	45 minuta
Ciljevi učenja	Po završetku ove aktivnosti, djeca će moći da: ❖ Znaju kako postaviti zdrave granice, a da se pritom ne osjećaju loše ili krivima, te da poštuju granice drugih

	<ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Shvate da je vrlo važno imati granice i da je jednakovažno poštovati kada drugi postave svoje granice</i>
Materijali	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Scenariji za djecu da nauče kako postavljati granice (treba ih odštampati i izrezati prije aktivnosti) (Prilog 1 Modula 4)</i>
Instrukcije	<ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Predstavite aktivnost. Objasnite da ćete igrati „Igru granica“. Cilj je da nauče kako postaviti zdrave granice, a da se pri tom ne osjećaju loše ili krivima. (2 minuta)</i> ❖ <i>Prije početka aktivnosti objasnite djeci koncept ličnih granica. Recite im da je imati granice kao imati posebna pravila da bismo se osjećali dobro, sigurno, ugodno i priyatno. Sasvim je u redu imati takva pravila jer nam ona pomažu da izrazimo i prenesemo svoje potrebe i želje. Ona nam pomažu da vodimo brigu o sebi, isto kao kad jedemo ukusnu, zdravu hranu da bismo bili jaki ili kada nosimo toplu odjeću zimi da nam bude ugodno. Baš kao što mi imamo pravila koja se nazivaju granice, imaju ih i drugi ljudi. Jednako je važno da poštujemo tuđe granice. Možete se poslužiti nekim primjerima da ilustrujete koncept ličnih granica: a. Ako neko želi da posudi tvoje igračke sa kojima se ti igraš, možeš reći „Ja ovo sada koristim, ali ti mogu posuditi kad završim s igrom“, b. Ako se igrate i neko je previše grub, možeš reći „Hej, ne sviđa mi se kada se igramo pregrubo. Igrajmo se nježnije“. (8 minuta)</i> ❖ <i>Dajte djeci upute za igru. Recite im da će jedno po jedno dijete odabrat jedan od scenarija (Prilog 1 Modula 4) koje ćete im dati, pa ga glasno pročitati i</i>

	<p><i>onda na osnovu njega vježbati postavljanje vlastitih granica u situaciji opisanoj u scenariju. (5 minuta)</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Igrajte igru. (25 minuta)</i> ❖ <i>Nastavite sa zaključnim sumiranjem aktivnosti , tako što ćete rezimirati ono što su djeca naučila kroz ovu aktivnost, odnosno: a. važnost postavljanja granica i poštovanja tuđih granica za vlastito opšte blagostanje, b. kako postaviti zdrave granice služeći se frazama kao što su: „Treba mi malo prostora“, „Volio/voljela bih“, „Više volim“, „Radije ne bih“ i kako poštovati tuđe granice. (5 minuta)</i>
Savjeti za facilitatore	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Izbjegavajte vršiti pritisak na djecu da učestvuju u aktivnosti. Dopustite im da učestvuju vlastitim tempom.</i> - <i>Pohvalite djecu i potvrdite kada djeca pokažu razumijevanje granica, bilo da se radi o postavljanju vlastitih ili poštovanju tuđih granica.</i> - <i>Ne zaboravite da budete osjetljivi na eventualne okidače ili osjetljive teme koje se mogu pojaviti tokom aktivnosti. Uvijek dajte prioritet emocionalnom blagostanju prisutne djece.</i>
Materijali koje treba podijeliti djeci	<i>Nije primjenjivo</i>
Adaptacije za online okruženje	<i>Nije primjenjivo</i>
Literatura	<i>KMOP – Social Action and Innovation Centre (Centar za društvenu akciju i inovacije) – Theodora Morou, Barnaheill - Save the Children Island - Þóra Björnsdóttir</i>

Aktivnost 2

Naziv aktivnosti	<i>Učenje kako postaviti granice (djeca od 9-11 godina)</i>
Trajanje	45 minuta
Ciljevi učenja	<p><i>Po završetku ove aktivnosti, djeca će moći da:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Znaju kako postaviti zdrave granice, a da se pritom ne osjećaju loše ili krivima, te da poštuju granice drugih</i> ❖ <i>Shvate da je vrlo važno imati granice i da je jednako važno poštovati kada drugi postave svoje granice</i>
Materijali	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Listovi papira. Po jedan za svako dijete.</i> - <i>Hemijske/grafitne olovke. Po jedna za svako dijete.</i>
Instrukcije	<ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Predstavite aktivnost. Objasnite djeci da će kroz ovu aktivnost naučiti o granicama i kako postaviti zdrave granice u različitim kontekstima, a da se ne osjećaju loše ili krivima. (5 minuta)</i> ❖ <i>Dajte djeci upute. Zamolite djecu da nacrtaju 3 koncentrična kruga na papiru koji ste im dali (jedan <u>mali</u>, jedan <u>srednji</u>, jedan <u>veliki</u>). I sami nacrtajte 3 takva kruga na komadu papira i pokažite ih djeci kao primjer prije nego što krenu crtati. Naglasite da unutar krugova treba ostaviti dovoljno prostora za pisanje. Zamolite djecu da unutar malog kruga napišu ko im je u životu najbliži, npr. roditelji, braća i sestre ili bilo ko za koga smatraju da im je najbliži. Zamolite djecu da unutar srednjeg kruga napišu ko im je blizak, ali nije najbliži, npr. djed i baka, prijatelji ili školski drugovi. Zamolite djecu da unutar velikog kruga navedu ljudi iz svog života sa kojima se ponekad ili često susreću, ali koji im možda nisu vrlo bliski, npr. učitelj/ica ili trener/ica. Djeca sama treba da odaberu osobe koje će navesti. Među djecom</i>

	<p><i>može biti razlika, pošto će nekima možda najbliži biti učitelj/ica (u malom krugu) ili djed, dok im majka može biti u drugom krugu. (8 minuta)</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Porazgovarajte sa djecom o svakom krugu i o tome kako djeca mogu postaviti granice različitim ljudima koji su prisutni u njihovim životima. Kažite im da zna biti teže postaviti granice za osobe koje su navedene u manjim krugovima. (2 minuta)</i> ❖ <i>Dajte im Radni list o ličnim granicama (Prilog 2 Modula 4) i zamolite ih da u njega upišu situacije u kojima učestvuju osobe iz svakog od navedenih krugova. Obavijestite djecu da vam neće morati vratiti te radne listove nakon završetka aktivnosti, nego će ih moći zadržati. To je vrlo važno da bi se slobodno izrazili. (25 minuta)</i> ❖ <i>Nastavite sa zaključnim sumiranjem aktivnosti, tako što ćete rezimirati ono što su djeca naučila kroz ovu aktivnost, odnosno: a. važnost postavljanja granica i poštovanja tuđih granica za vlastito opšte blagostanje, b. kako postaviti zdrave granice služeći se frazama kao što su: „Ne sviđa mi se kada...“, „Sviđa mi se kada...“, „Čini me sretnim/sretnom kada...“, „Čini me tužnim/tužnom kada...“ i kako poštovati tuđe granice. (5 minuta)</i>
Savjeti za facilitatore	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Ne zaboravite da budete osjetljivi na eventualne okidače ili osjetljive teme koje se mogu pojaviti tokom aktivnosti. Uvijek dajte prioritet emocionalnom blagostanju prisutne djece</i>
Materijali koje treba podijeliti djeci	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Radni list o ličnim granicama (Prilog 2 Modula 4). Po jedan za svako dijete.</i>

Adaptacije za online okruženje	<i>Nije primjenjivo</i>
Literatura	<i>KMOP – Social Action and Innovation Centre (Centar za društvenu akciju i inovacije) – Theodora Morou, Barnaheill - Save the Children Island - Þóra Björnsdóttir</i>

Cjelina 2: Važnost pristanka

Ključne informacije

Šta je to pristanak?

Pristanak je kada pojedinac daje dopuštenje da se nešto dogodi ili pristaje da nešto uradi. Za pristanak su bitni komunikacija, veza i odnosi među ljudima. Pristanak je važan dio svakog zdravog odnosa, u kome se pristanak ili izostanak pristanka mogu slobodno izraziti. Verbalni izraz pristanka je najlakši i najjasniji način za saopštavanje pristanka, čime se osigurava da obje strane budu svjesne međusobnih granica i da ih poštuju.

Djeca počinju učiti o pristanku u ranoj dobi prilikom interakcije sa osobama oko sebe. Učenje o pristanku predstavlja važan dio učenja komuniciranja sa drugima i formiranja zdravih odnosa (Sigurna i zaštićena djeca).

Pristanak je važeći samo ako je dat slobodno, što znači da osoba ne smije biti zastrašivana, pod pritiskom, prisilom ili prijetnjom da bi dala pristanak (Nacionalna mreža za sprečavanje silovanja, zlostavljanja i incesta). Na primjer, ako Jana pita da li može zagrliti Maka i Mak kaže „da“, Jana je zatražila pristanak, a Mak je dao Jani pristanak. Međutim, ako Jana zatraži od Maka da je zagrli i zaprijeti Maku tako što kaže da će, ako je ne zagrli, ispričati drugima njegovu tajnu, Jana ga time prisiljava da je zagrli, pa čak i ako Mak kaže „da“, to se na računa kao slobodno dat pristanak.

Pristanak se uvijek treba zasnavati na informisanosti, što znači da osoba mora u potpunosti razumjeti na šta daje pristanak (Planirano roditeljstvo). Na primjer, postoji zakonska dobna granica za davanje pristanka na seksualne aktivnosti, jer djeca ispod te dobine granice ne mogu dati informisani pristanak za takve radnje. Djeca možda ne

razumiju u potpunosti šta su to seksualne aktivnosti, pa čak i ako ih to zanima, ne mogu dati pristanak. Dobna granica za davanje pristanka također može zavisiti od relacionog položaja učesnika. U nekim zemljama dobna granica je viša ako osoba koja učestvuje u seksualnim aktivnostima sa djetetom ima položaj od povjerenja u odnosu na to dijete, npr. učitelj/ica, trener/ica ili rođak/rodica.

Pristanak osim toga treba biti dat aktivno, što znači da mora postojati komunikacija tokom cijele radnje za koju se daje pristanak (Nacionalna mreža za sprečavanje silovanja, zlostavljanja i incesta). Pristanak se može izraziti verbalno ili davanjem pozitivnih neverbalnih znakova kao što su: klimanje glavom ili gledanje u oči. Na primjer, dijete može dati pristanak da ga neko poljubi. Međutim, to ne znači da je dijete dalo pristanak da ga ta osoba poljubi ponovo narednog dana, zato što se pristanak treba dati svaki put za svaku vrstu aktivnosti. Ako dijete da pristanak na poljubac, to ne znači da je pristalo i na skidanje odjeće. Pristanak ne mogu dati osobe koje spavaju, bez svijesti su, pijane su ili onesposobljene alkoholom ili opojnim drogama.

Pristanak se uvijek može povući, što znači da čak i ako je pristanak dat, osoba koja ga je dala može se predomisliti u bilo kojem trenutku (Nacionalna mreža za sprečavanje silovanja, zlostavljanja i incesta). Na primjer, dijete može dati pristanak na zagrljav, ali ako nakon toga odluči da mu se ipak ne grli, može se predomisliti i zatražiti da druga osoba prestane. Povlačenje pristanka ponekad može biti teško izraziti verbalno, pa treba uzeti u obzir neverbalne znakove. Na primjer, ako se dijete više ne želi grliti, ali ne zna to izraziti riječima, može blago odgurnuti drugu osobu od sebe.

Zašto je pristanak važan?

Učiti djecu o pristanku od najranije dobi je vrlo važno iz nekoliko razloga. Kao prvo, time se može pomoći djetu da shvati da različiti ljudi imaju različite granice i da se mogu drugačije osjećati u vezi sa određenim radnjama kao što je fizički kontakt. Ono što jedno dijete smatra dobrim ili ugodnim može biti negativno iskustvo za drugo dijete.

Kao drugo, dobijanje i davanje pristanka pomaže djetu da prepozna kada radi nešto zbog čega se neko drugi osjeća neugodno ili nesigurno te, obratno, da prepozna kada

neko drugi radi nešto zbog čega se dijete isto tako osjeća. Drugim riječima, dijete će naučiti da je traženje pristanka najbolji način da budemo sigurni da se druga osoba osjeća ugodno i sigurno. Dobijanje i davanje pristanka je važno i kada smo u interakciji s drugima u online okruženju. Na primjer, ako dijete želi da sliku koju je snimilo zajedno sa svojim prijateljem postavi na društvenim mrežama, treba pitati prijatelja za dopuštenje prije objavljivanja slike.

I kao treće, pristanak je ključni element sprečavanja nasilja, kao što je seksualno zlostavljanje.

Nedavanje pristanka je najvažnije za prevenciju seksualnog zlostavljanja djece jer uspostavlja jasne granice i štiti njihova prava i dobrobit. Djeca, zbog svoje ranjivosti i razvojne faze, možda neće u potpunosti shvatiti implikacije određenih radnji ili razumjeti koncept pristanka. Stoga je od suštinske važnosti da odrasli i staratelji pouče djecu o ličnim granicama, tjelesnoj autonomiji i važnosti reći ne kada se osjećaju nelagodno ili ugroženo. Osnaživanjem djece da utvrde svoje granice i prepozna neprikladno ponašanje, oni su bolje opremljeni da se zaštite od potencijalnog zlostavljanja. Osim toga, naglašavanje važnosti prijavljivanja bilo kakvih slučajeva neželjenog dodirivanja, komuniciranja ili zlostavljanja osigurava da počiniovi budu pozvani na odgovornost, a djeca dobiju podršku i zaštitu koja im je potrebna da bi se izlijecila i napredovala. Konačno, njegovanje kulture otvorene komunikacije i poštivanja pristanka je ključno za zaštitu djece od seksualnog zlostavljanja i promoviranje njihove sigurnosti i dobrobiti.

Aktivnosti

Aktivnost 1

Naziv aktivnosti	Ima ili nema pristanka? (djeca od 5–8 godina)
Trajanje	45 minuta
Ciljevi učenja	<i>Po završetku ovog modula, djeca će moći da:</i> <ul style="list-style-type: none">❖ Prepoznaju da li u nekoj situaciji postoji ili ne postoji pristanak❖ Znaju kako da postupe u situacijama u kojima nema pristanka

Materijal	<ul style="list-style-type: none"> - Priče o pristanku za djecu od 5-8 godina (Prilog 3 Modula 4) - Bojice ili flomasteri za svako dijete. - Listovi papira, po jedan za svako dijete
Instrukcije	<p>❖ <i>Predstavite aktivnost. Objasnite djeci da će tokom ove aktivnosti čuti neke priče o pristanku i da će moći nacrtati sliku koja za njih predstavlja pristanak. Objasnite šta pristanak znači na način primjeren za djecu, na primjer: Imate pravo da odlučujete o tome šta radite sa svojim tijelom i kako vas drugi mogu dodirivati. Ako se slažete da se nešto dogodi, možete dati pristanak, na primjer tako što ćete reći „da“ ili klimnuti glavom. Pristanak znači davanje dopuštenja da se nešto dogodi ili saglasnost da se nešto uradi. Naš cilj za danas je da naučimo da prepoznamo situacije u kojima nema pristanka i da naučimo kako postupiti u takvim situacijama. (2 minuta)</i></p> <p>❖ <i>Glavna aktivnost. 1. dio - Priče o pristanku. Prije otpočinjanja aktivnosti, okupite djecu da sjednu u krug i sjednite sa njima. Pročitajte naglas jednu po jednu priču (Prilog 3 Modula 4). Zamolite djecu da pažljivo slušaju šta se dešava u pričama. Nakon svake priče postavite nekoliko pitanja (primjeri pitanja navedeni su iza svake priče u Prilogu 3 Modula 4) o tome kako su se djeca osjećala zbog priče i kako bi bilo najbolje postupiti da su oni glavni lik iz priče. Pročitajte onoliko priča koliko imate predviđenog vremena na raspolaganju. (25 minuta)</i></p> <p>❖ <i>2. dio - Crtanje o pristanku. Nakon što pročitate priče koje ste odabrali i nakon što porazgovarate o njima</i></p>

	<p><i>sa djecom, zamolite ih da sjednu u svoju klupu ili oko stola. Svakom djetetu dajte jedan komad papira i bojice ili flomastere. Zamolite djecu da razmisle o onome što su naučili o pristanku iz priča koje su upravo čuli te da nacrtaju sliku situacije koja ima veze sa pristankom. To može biti pozitivna slika ako je pristanak dat ili negativna slika ako pristanak nije tražen ili nije dat. Ako žele, inspiraciju mogu pronaći u jednoj od priča koje su upravo čuli. Nakon što djeca završe sa crtanjem, možete ih pitati da li neko želi pokazati svoj crtež svima i objasniti šta je nacrtao/nacrtala. (15 minuta)</i></p> <p>❖ <i>Nastavite sa zaključnim sumiranjem aktivnosti , tako što ćete rezimirati ono što su djeca naučila kroz ovu aktivnost, odnosno: a. da prepoznaju situacije u kojima pristanak postoji i ne postoji, b. kako da postupe u situacijama kada nema pristanka. (3 minuta)</i></p>
Savjeti za facilitatore	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Možete odlučiti o broju priča koje ćete pročitati na osnovu toga koliko se djeca s kojom radite mogu koncentrisati na jedan zadatak. Isto tako možete odabrati priče prema dobi djece (i možete promijeniti dob djece u pričama ako smatrate da je to neophodno). Priče su radi lakšeg odabira poredane po starosnoj dobi glavnih likova.</i> - <i>Ako se u priči spominje ime nekog djeteta iz grupe djece sa kojom radite, to ime možete izmjeniti.</i> - <i>Možete odlučiti da cijelih 45 minuta predviđenih za ovu aktivnost iskoristite za čitanje priča i razgovor o njima, te da izostavite 2. dio (naročito kada radite sa mlađom djecom).</i>

Materijali koje treba podijeliti djeci	<i>Nije primjenjivo</i>
Adaptacije za online okruženje	<i>Nije primjenjivo</i>
Literatura	<i>Save the Children Finska - Lucia Hakala</i>

Aktivnost 2

Naziv aktivnosti	<i>Ima ili nema pristanka? (djeca od 9-11 godina)</i>
Trajanje	<i>45 minuta</i>
Ciljevi učenja	<p><i>Po završetku ovog modula, djeca će moći da:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Prepoznaju da li u nekoj situaciji postoji ili ne postoji pristanak</i> ❖ <i>Znaju kako da postupe u situacijama u kojima nema pristanka</i>
Materijal	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Priče o pristanku za djecu od 9-11 godina (Prilog 4 Modula 4)</i> - <i>Bojice ili flomasteri za svako dijete.</i>
Instrukcije	<p>❖ <i>Predstavite aktivnost. Objasnite djeci da će tokom ove aktivnosti čuti neke priče o pristanku i da će moći nacrtati strip-priču koja govori o pristanku. Objasnite šta pristanak znači na način primjeren za djecu, na primjer: Imate pravo da odlučujete o tome šta radite sa svojim tijelom i kako vas drugi mogu dodirivati. Ako se slažete da se nešto dogodi, možete dati pristanak, na primjer tako što ćete reći „da“ ili klimnuti glavom. Pristanak znači davanje dopuštenja da se nešto dogodi ili saglasnost da se nešto uradi. Naš cilj za danas je da naučimo da prepoznamo situacije u kojima nema pristanka i da</i></p>

	<p>naučimo kako postupiti u takvim situacijama. (2 minuta)</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Glavna aktivnost. 1. dio - Priče o pristanku. Prije otpočinjanja aktivnosti, okupite djecu da sjednu u krug i sjednite sa njima, ili umjesto toga recite djeci da sjednu u svoje klupe u učionici. Pročitajte naglas jednu po jednu priču (Prilog 4 Modula 4). Zamolite djecu da pažljivo slušaju šta se dešava u pričama. Nakon svake priče postavite nekoliko pitanja (primjeri pitanja navedeni su iza svake priče u Prilogu 4 Modula 4) o tome kako su se djeca osjećala zbog priče i kako bi bilo najbolje postupiti da su oni glavni lik iz priče. Pročitajte onoliko priča koliko imate predviđenog vremena na raspaganju. (20 minuta)</i> ❖ <i>2. dio - Crtanje stripa. Nakon što pročitate priče koje ste odabrali i nakon što porazgovarate o njima sa djecom, zamolite ih da sjednu u svoju klupu ili oko stola. Dajte djeci bojice ili flomastere i radni list da praznim stripom u tri dijela (Prilog 5 Modula 4). Zamolite djecu da razmisle o onome što su naučili o pristanku iz priča koje su upravo čuli te da nacrtaju strip u tri dijela o situaciji koja ima veze sa pristankom. To može biti pozitivna priča ako je pristanak dat ili negativna priča ako pristanak nije dat. Nakon što djeca završe sa stripovima, možete ih pitati da li neko želi pokazati svoj strip svima i objasniti šta je nacrtao/nacrtala. (20 minuta)</i> ❖ <i>Nastavite sa zaključnim sumiranjem aktivnosti , tako što ćete rezimirati ono što su djeca naučila kroz ovu aktivnost, odnosno: a. da prepoznaju situacije u</i>
--	--

	<i>kojima pristanak postoji i ne postoji, b. kako da postupe u situacijama kada nema pristanka. (3 minuta)</i>
Savjeti za facilitatore	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Možete pročitati onoliko priča koliko imate vremena za 20 minuta predviđenih za 1. dio aktivnosti. Ideja je da djeci date inspiraciju na temu pristanka za 2. dio aktivnosti.</i> - <i>Ako se u priči spominje ime nekog djeteta iz grupe djece sa kojom radite, to ime možete izmijeniti.</i> - <i>Ako je to primjereno za grupu djece sa kojom radite, možete više vremena posvetiti pričama, a manje vremena crtanju. Ako djeca ne uspiju završiti svoje stripove, mogu ih dovršiti kod kuće kao zadaću.</i>
Materijali koje treba podijeliti djeci	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Radni list sa praznim predloškom stripa (Prilog 5 Modula 4)</i>
Adaptacije za online okruženje	<i>Nije primjenjivo</i>
Literatura	<i>Save the Children Finska - Lucia Hakala</i>

Cjelina 3: Jačanje sigurnosnih vještina

Ključne informacije

Podučavanje djece sigurnosnim vještinama u Internet okruženju i van njega je od najveće važnosti. Time se djeca osnažuju da izbjegnu brojne rizike, kao što su: (kibernetičko) nasilje , (online) zlostavljanje, mamljenje (zadobijanje povjerenja djeteta u seksualne svrhe), neprimjeren i štetan sadržaj, te se osposobljavanju za snalaženje u različitim situacijama sa samopouzdanjem, bilo da se radi o prelasku ulice ili prepoznavanju pouzdanih izvora na internetu.

Prije svega, djecu treba naučiti da prepoznaju potencijalne opasnosti i da se zaštite. Na primjer, objasnite djeci da nikada ne smiju nigdje otići sa nepoznatom osobom, čak i ako se ta osoba doima ljubaznom ili nudi nešto primamljivo. Djeca su podložna nezgodama, naročito ako ih ne nadgleda odrasla osoba. Osim toga što nikada ne trebate dopustiti djeci da se igraju blizu ceste bez nadzora, možete smanjiti rizik učeći djecu da: „a. Pogledaju desno, pogledaju lijevo, pa opet pogledaju desno prije prelaska ceste i da prelaze cestu samo ako drže za ruku odraslu osobu ili starije dijete, b. Ne trče u blizini ceste, c. Znaju značenje saobraćajnih znakova i semafora, d. Iz automobila izlaze samo na strani gdje je trotoar, e. Uvijek nose kacigu kada voze bicikl, skuter ili skejtboard“ (Bellamy's Organic). Isto tako trebaju naučiti da se nikada ne igraju sa stvarima koje su opasne, što uključuje šibice, noževe i druge opasne predmete.

Djeca takođe trebaju naučiti da čuvaju privatnost svojih ličnih podataka – na internetu i van njega. Treba ih na izričit način informisati da se lične informacije nikada ne smiju s drugima dijeliti, uključujući: ime i prezime, datum rođenja, broj telefona, kućnu adresu/adresu škole ili drugu lokaciju (Childline). Djecu treba upozoriti da se neki ljudi skrivaju iza lažnih profila na internetu te da se lične informacije, u slučaju da dospiju u pogrešne ruke, mogu zloupotrijebiti za nanošenje štete djetetu ili njegovojoj porodici. Isto tako im recite da većina aplikacija, mreža i uređaja ima funkciju geo-označavanja koja njihovu lokaciju čini javnom i može nekoga dovesti direktno do njih. Takve funkcije treba isključiti.

Djeca će najvjerovalnije u nekom trenutku otvoriti svoje korisničke profile na različitim platformama društvenih mreža i na drugim uslugama na internetu kao što je email. Važno je da djeca znaju kako koristiti jake lozinke i da nikada ne daju svoju lozinku nikome, čak ni svojim prijateljima (UNICEF). Ako moraju zapisati lozinku kako bi je zapamtili, trebaju je čuvati zapisanu na papiru i odloženu na tajnom i sigurnom mjestu.

Dio druženja djece na internetu je i snimanje fotografija i videozapisa o sebi i njihovo slanje prijateljima ili objavljivanje na društvenim mrežama. Međutim, malu djecu

treba uputiti da nikada nikome ne šalju ili objavljaju slike na kojima su oni ili druga djeca goli ili u intimnim situacijama.

Djeca moraju biti svjesna uticaja koji njihova aktivnost na internetu može imati kako na njih same tako i na druge. Započnite razgovor sa svojim razredom o podacima na internetu i vodite računa da djeca razumiju gdje idu njihovi podaci i kako se mogu koristiti. Naglasite im da nakon što se slika pošalje ili objavi, može se proširiti internetom bez ikakve kontrole. Moguće ju je proslijediti, spremiti ili odštampati. Brisanje slike ili videozapisa sa interneta ne garantuje njihov nestanak. Sadržaj može ostati dostupan putem arhivske web stranice ili ako je neko eventualno napravio snimak ekrana sa prikazanim sadržajem (Nash, 2022.).

Djecu isto tako je potrebno informisati da sadržaji na internetu mogu biti dobno neprimjereni i nepouzdani. Za djecu je važno da uzmu u obzir pouzdanost materijala na internetu i da budu svjesni da on možda nije istinit ili da je napisan pristrasno. Podstaknite ih da budu kritični prema onome što vide na internetu i gradite sigurno i otvoreno okruženje u kome se djeca osjećaju komotno tako da pred vama mogu iznijeti bilo što ih je eventualno navelo da se osjećaju nelagodno ili nesigurno (UNHCR).

Aktivnosti

Aktivnost 1

Naziv aktivnosti	Semafor sigurnosti (djeca od 5-8 godina)
Trajanje	<i>45 minuta</i>
Ciljevi učenja	<i>Po završetku ovog modula, djeca će moći da:</i> <ul style="list-style-type: none">❖ Prepoznaju nesigurne situacije, na internetu i van interneta❖ Znaju kako postupati u nesigurnim situacijama, na internetu i van interneta
Materijali	- <i>Scenariji o sigurnosti (Prilog 6 Modula 4)</i>

Instrukcije	<ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Priprema. Djeca za ovu aktivnost mogu sjediti u svojim klupama ili oko stola. Prije otpočinjanja aktivnosti, trebate odštampati dovoljno „Listova sa svjetlima semafora“ (Prilog 7 Modula 4) tako da svako dijete dobije vlastiti materijal. Možete odlučiti da li ćete sami izrezati list na tri dijela po isprekidanim linijama ili ćete, naročito ako su djeca malo starija, zamoliti djecu da sama izrežu list na tri dijela.</i> ❖ <i>Predstavite aktivnost. Recite djeci da je današnja tema sigurnost i sigurnosne vještine. Objasnite da će tokom ove aktivnosti djeca čuti neke scenarije i njihov zadatak je da odrede da li ih ti scenariji čine sretnima, dobrima i sigurnima ili tužnima, lošima i nesigurnima. (5 minuta)</i> ❖ <i>Scenariji o sigurnosti:</i> <i>Dajte djeci sljedeće upute za otpočinjanje aktivnosti: Objasnite djeci da ispred sebe imaju tri emotikona koji predstavljaju osjećaje (Prilog 7 Modula 4). Zeleni emotikon predstavlja osjećaj sreće, dobrog ili sigurnosti. Crveni emotikon predstavlja osjećaj tuge, lošeg ili nesigurnosti. Žuti emotikon u sredini predstavlja osjećaj između dobrog i lošeg ili osjećaj neodlučnosti. Recite djeci da ćete naglas pročitati neke scenarije (Prilog 6 Modula 4). Zamolite djecu da pažljivo razmisle o tome kako se osjećaju nakon što su čuli scenarije. Ako se zbog scenarija osjećaju sretno, dobro ili sigurno, recite im da uzmu zeleni emotikon i podignu ga u zrak tako da ga možete vidjeti. Ako se zbog scenarija osjećaju tužno, loše ili nesigurno,</i>
-------------	---

recite im da podignu crveni emotikon. Ako se zbog scenarija osjećaju nekako između dobrog i lošeg ili nisu sigurni kako se osjećaju, recite im da podignu žuti emotikon. Zamolite ih da emotikon drže podignutim neko vrijeme tako da možete vidjeti sve odgovore.

Podsjetite djecu da su svi osjećaji vrijedni i da nema tačnih ili pogrešnih odgovora. Recite im da svako može sam odlučiti koji će emotikon pokazati i da uvijek imaju pravo da se predomisle i podignu drugi emotikon.

Nakon svakog scenarija porazgovarajte o tome kako su se djeca osjećala i dajte im priliku da objasne zašto su odabrali emotikon koji su pokazali. Ako je, na primjer, većina djece odabrala zelenu boju, a malo ih je odabralo žutu, možete zamoliti obje grupe da objasne svoj izbor. Tokom ispitivanja djeca smiju promijeniti emotikon ako misle da je argument koji je iznijelo neko drugo dijete uvjerljiv ili više odgovara onome što i oni misle. Za ispitivanje nakon svakog scenarija možete koristiti sljedeća pitanja:

- *Da li bi neko htio reći zašto je izabrao određeni emotikon?*
- *Ako su neka djeca izabrала crveni ili žuti emotikon: Šta mislite, šta ovu situaciju čini nesigurnom? Koji bi bio najbolji način postupanja kada biste vi bili u ovoj situaciji? (35 minuta)*
- ❖ *Nastavite sa zaključnim sumiranjem aktivnosti , tako što ćete rezimirati ono što su djeca naučila kroz ovu aktivnost, odnosno: a. znaju prepoznati*

	<i>nesigurne situacije, na internetu i van interneta, b. znaju kako postupati u nesigurnim situacijama. (5 minuta)</i>
Savjeti za facilitatore	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Možete odabrati scenarije koje smatrate najprimjerenijim za grupu djece sa kojom radite i potrebi ih izmijeniti. Po želji možete smisliti i neke druge scenarije.</i> - <i>Prilikom izvođenja scenarija i postavljanja pitanja djeci o tome kako se osjećaju zbog scenarija, možete postaviti dodatna pitanja i produžiti razgovor ako smatrate da treba nešto važno napomenuti u vezi sa scenarijem. Na primjer, prilikom razgovora o scenariju: „Prijatelj je objavio vašu zajedničku fotografiju na društvenim mrežama“, možete razgovarati o tome da uvijek treba pitati za pristanak prije objavljivanja nečije slike na internetu te da nakon što se slika objavi na internetu, nemoguće je kontrolisati način na koji je drugi dalje dijeli, spremaju ili koriste.</i>
Materijali koje treba podijeliti djeci	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Listovi sa svjetlima semafora (Prilog 7 Modula 4)</i>
Adaptacije za online okruženje	<i>Nije primjenjivo</i>
Literatura	<i>Save the Children Finska - Lucia Hakala, Barnaheill - Save the Children Island - Þóra Björnsdóttir</i>

Aktivnost 2

Naziv aktivnosti	<i>Semafor sigurnosti (djeca od 9-11 godina)</i>
Trajanje	<i>45 minuta</i>
Ciljevi učenja	<i>Po završetku ovog modula, djeca će moći da:</i>

	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Prepoznaju nesigurne situacije, na internetu i van interneta ❖ Znaju kako postupati u nesigurnim situacijama, na internetu i van interneta
Materijali	<ul style="list-style-type: none"> - Scenariji o sigurnosti (Prilog 6 Modula 4) - Emotikoni sa svjetlima semafora (Prilog 8 Modula 4)
Instrukcije	<ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Priprema. Prije otpočinjanja aktivnosti trebate odštampati tri papira sa zelenim, žutim i crvenim emotikonom (Emotikoni sa svjetlima semafora, Prilog 8 Modula 4) i staviti ih na pod po zamišljenoj liniji, tako da zeleni emotikon bude na jednom kraju sobe, žuti emotikon bude na sredini sobe, a crveni emotikon bude na drugom kraju sobe.</i> ❖ <i>Predstavite aktivnost. Recite djeci da je današnja tema sigurnost i sigurnosne vještine. Objasnite da će tokom ove aktivnosti djeca čuti neke scenarije i njihov zadatak je da odrede da li ih ti scenariji čine sretnima, dobrima i sigurnima ili tužnima, lošima i nesigurnima. (5 minuta)</i> ❖ <i>Scenariji sa sigurnosnim vještinama.</i> <i>Dajte djeci sljedeće upute za otpočinjanje aktivnosti: Recite djeci da ste stavili tri emotikona koji predstavljaju osjećaje u različite dijelove sobe. Zeleni emotikon predstavlja osjećaj sreće, dobrog i sigurnosti. Crveni emotikon predstavlja osjećaj tuge, lošeg i nesigurnosti. Žuti emotikon u sredini predstavlja osjećaj između dobrog i lošeg ili osjećaj neodlučnosti. Recite djeci da ćete naglas pročitati neke scenarije (Prilog 6 Modula 4). Zamolite djecu da pažljivo razmisle o tome kako se osjećaju nakon što su čuli scenarije. Ako se zbog scenarija osjećaju</i>

sretno, dobro i sigurno, recite im da stanu pokraj zelenog emotikona. Ako se zbog scenarija osjećaju tužno, loše i nesigurno, recite im da stanu pokraj crvenog emotikona. Ako se zbog scenarija osjećaju nekako između dobrog i lošeg ili nisu sigurni kako se osjećaju, recite im da stanu u sredinu pokraj žutog emotikona.

Podsjetite djecu da su svi osjećaji vrijedni i da nema tačnih ili pogrešnih odgovora. Recite im da svako može sam odlučiti gdje će stajati i da uvijek imaju pravo da se predomisle i pređu do drugog emotikona.

Nakon svakog scenarija zajedno porazgovarajte o tome kako su se djeca osjećala i zamolite ih da objasne zašto su odabrali emotikon pokraj kojeg su stali. Ako je, na primjer, većina djece odabrala zelenu boju, a malo ih je odabralo žutu, možete zamoliti obje grupe da objasne svoj izbor. Tokom ispitanja djeca smiju preći do drugog emotikona ako misle da je argument koji je iznijela druga grupa uvjerljiv ili više odgovara onome što i oni misle. Za ispitanje nakon svakog scenarija možete koristiti sljedeća pitanja:

- Da li bi neko htio reći zašto je izabrao određeni emotikon pokraj kojeg je stao?*
- Ako su neka djeca izabrala crveni ili žuti emotikon: Šta mislite, šta ovu situaciju čini nesigurnom? Koji bi bio najbolji način postupanja kada biste vi bili u ovoj situaciji?
(35 minuta)*

	<p>❖ Nastavite sa zaključnim sumiranjem aktivnosti , tako što ćete rezimirati ono što su djeca naučila kroz ovu aktivnost, odnosno: a. znaju prepoznati nesigurne situacije, na internetu i van interneta, b. znaju kako postupati u nesigurnim situacijama. (5 minuta)</p>
Savjeti za facilitatore	<ul style="list-style-type: none"> - Postavite emotikone daleko jedne od drugih u sobi tako da djeca imaju dovoljno prostora za kretanje između njih. Ova aktivnost se može izvesti i vani ako tako više volite, ali u tom slučaju morate voditi računa da stavite nešto da pridržava emotikone na mjestu. - Možete odabrati scenarije koje smatrate naprimjerenijim za grupu djece sa kojom radite i po potrebi ih izmijeniti. Po želji možete smisliti i neke druge scenarije. - Prilikom izvođenja scenarija i postavljanja pitanja djeci o tome kako se osjećaju zbog scenarija, možete postaviti dodatna pitanja i produžiti razgovor ako smatrate da treba nešto važno napomenuti u vezi sa scenarijem. Na primjer, prilikom razgovora o scenariju: „Prijatelj je objavio vašu zajedničku fotografiju na društvenim mrežama“, možete razgovarati o tome da uvijek treba pitati za pristanak prije objavljivanja nečije slike na internetu te da nakon što se slika objavi na internetu, nemoguće je kontrolisati način na koji je drugi dalje dijele, spremaju ili koriste.
Materijali koje treba podijeliti djeci	Nije primjenjivo

Adaptacije za online okruženje	<i>Nije primjenjivo</i>
Literatura	<i>Save the Children Finska - Lucia Hakala, Barnaheill - Save the Children Island - Þóra Björnsdóttir</i>

Prateći materijal

- Be Internet Awesome curriculum. (Nastavni plan da budeš super na internetu)
Preuzeto 13.12.2023. sa <https://www.gstatic.com/gumdrop/files/bia-curriculum-en-june-2023.pdf>
- Blue Seat Studios, Tea Consent. (Pristanak za čaj) Preuzeto 13.12.2023. sa <https://www.youtube.com/watch?v=fGoWLWS4-kU>
- Blue Seat Studios, Consent for kids. (Pristanak za djecu) Preuzeto 13.12.2023. sa <https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=h3nhM9UIJjc&t=43s>
- Hopscotch. The Boundaries Song - “That’s a Boundary”. (Pjesma o granicama - „To je granica“) Preuzeto 13.12.2023. sa <https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=aSFvJbSQdA4>
- Safekids. Kid’s Rules for Online Safety. (Dječja pravila za sigurnost na internetu)
Preuzeto 13.12.2023. sa <https://www.nypl.org/sites/default/files/safekidslist.pdf>
- Teaching Sexual Health, Consent. (Podučavanje o seksualnom zdravlju, Pristanak) Preuzeto 13.12.2023. sa <https://teachingsexualhealth.ca/teachers/sexual-health-education/information-by-topic/consent/>

Literatura

Bellamy's Organic. 12 Basic Safety Rules Every Child Should Know. (12 osnovnih sigurnosnih pravila koja bi svako dijete trebalo znati) Preuzeto 21.11.2023. sa <https://bellamysorganic.com.au/blogs/childhood-nutrition/12-basic-safety-rules-every-child-should-know>

Calvo, A. (2021.). Must-Read Tips For Teaching Kids about Boundaries. (Neizostavni savjeti za podučavanje djece o granicama) Preuzeto 21.09.2023. sa <https://www.ymca.org/blog/articles/teaching-kids-boundaries>

Childline. Tips to stay safe online. (Savjeti za sigurnost na internetu) Preuzeto 21.11.2021. sa <https://www.childline.org.uk/info-advice/bullying-abuse-safety/online-mobile-safety/staying-safe-online/>

Nash, V. (2022.). Seven ways to protect your child's privacy online. (Sedam načina da zaštite privatnost svog djeteta na internetu) Preuzeto 21.11.2023. sa <https://www.ox.ac.uk/news-events/7-ways-to-protect-your-childs-privacy-online/>

Planned Parenthood. Sexual consent. (Planirano roditeljstvo. Seksualni pristanak.) Preuzeto 10.10.2023. sa <https://www.plannedparenthood.org/learn/relationships/sexual-consent>

Rape, Abuse & Incest National Network. (Nacionalna mreža za sprečavanje silovanja, zlostavljanja i incesta) What consent looks like. (Kako izgleda pristanak) Preuzeto 10.10.2023. sa <https://www.rainn.org/articles/what-is-consent>

Safe Secure Kids. (Sigurna i zaštićena djeca) Teaching consent. (Učenje o pristanku) Preuzeto 28.09.2023. sa <https://www.safesecurekids.org/teaching-consent>

Superpower Kids. (Djeca sa super-moćima) (2022.). Simple Ways to Help Your Child Set Boundaries. (Jednostavni načini da svom djetetu pomognete da postavi granice) Preuzeto 21.09.2023. sa <https://www.superpowerkids.net/2022/05/27/simple-ways-to-help-your-child-set-boundaries/>

UNHCR. Protect children from online threats. (Zaštita djece od prijetnji na internetu) Preuzeto 21.11.2023. sa <https://help.unhcr.org/romania/tips-on-staying-safe/protect-children-from-online-threats/>

UNICEF. How to keep your child safe online. 5 ways to help keep your child's online experiences positive and safe. (Kako zaštiti svoje dijete na internetu. 5 načina kako pomoći djetetu da mu online iskustvo bude pozitivno i sigurno.) Preuzeto 21.11.2023. sa <https://www.unicef.org/parenting/child-care/keep-your-child-safe-online>

Univerzitet u Californiji, Berkeley. (2016.). What are personal boundaries? (Šta su to lične granice) TherapistAid.com. Preuzeto 20.09.2023. sa https://uhs.berkeley.edu/sites/default/files/relationships_personal_boundaries.pdf

Univerzitet u Illinoisu, Chicago. (2022.). Boundaries: What are they and how to create them. (Granice: šta su i kako ih napraviti) Preuzeto 20.09.2023. sa <https://wellnesscenter.uic.edu/news-stories/boundaries-what-are-they-and-how-to-create-them/>

Modul 5: Zaštita djece od seksualnog zlostavljanja

Cilj modula

U ovom modulu date su aktivnosti za djecu od 5 do 11 godina, koje imaju za cilj da djecu zaštite od seksualnog zlostavljanja. Modul se sastoji od tri cjeline pod nazivom: „**Šta je seksualno zlostavljanje djece i materijal o seksualnom zlostavljanju djece?**“, „**Prepoznavanje znakova mamljenja**“ i „**Sprečavanje i suzbijanje seksualnog zlostavljanja djece**“. Svaka tema, pored samih aktivnosti, sadrži i jasne i detaljne upute koje će vas voditi u implementaciji aktivnosti, kao i neke ključne informacije koje je važno imati na umu prilikom primjene uputa.

Ciljevi učenja ovog modula

Po završetku ovog modula, moći ćete naučiti djecu da:

- **Poznaju** posebna pravila o tijelu, koja se primjenjuju i u fizičkom okruženju i na internetu i kojima se djeca štite od seksualnog zlostavljanja
- **Prepoznaju** sigurne i nesigurne situacije (ovo drugo se odnosi na mamljenje)
- **Razumiju** šta je to mamljenje
- **Poznaju** znakove/taktike mamljenja
- **Razumiju** da opasnost za njih mogu predstavljati ne samo nepoznate odrasle osobe, nego i odrasli koje poznaju
- **Shvate** važnost postavljanja granica tako što će reći „ne“ kada se osjećaju neugodno ili nesigurno
- **Prepoznaju i povjere se** svojim odraslim osobama kojima vjeruju i koje su uvijek dostupne za razgovor ako djeca vide nešto neugodno ili ako ih neko pokuša dodirnuti/kontaktirati na način zbog kojeg se osjećaju neugodno ili nesigurno

Cjelina 1: Šta je seksualno zlostavljanje djece i materijal o seksualnom zlostavljanju djece

Ključne informacije

Seksualno zlostavljanje djece (SZD) je rastući fenomen koji ima ozbiljne posljedice za djecu koja ga dožive. Seksualno zlostavljanje djece je opšti termin koji obuhvata sve radnje kojima se narušava seksualni integritet i samoodređenje djeteta (Save the Children Finska). Može se dogoditi u bilo kojem okruženju, kao što je kod kuće, u javnom prostoru ili na internetu. Primjeri seksualnog zlostavljanja djece su:

- ❖ Komentarisanje fotografije ili tijela djeteta na seksualno sugestivan način
- ❖ Slanje djetetu i/ili traženje od djeteta seksualno eksplicitnog materijala
- ❖ Svaka seksualna aktivnost usmjerenica prema djetetu, npr. egzibicionizam, dodirivanje djeteta na seksualan način, penetracija
- ❖ Pozivanje ili traženje od djeteta da seksualno dodiruje drugu osobu ili dijete, čak i ako do kontakta ili dodira ne dođe

Pojam materijal o seksualnom zlostavljanju djece (MSZD) odnosi se na materijal koji prikazuje činove seksualnog zlostavljanja i/ili se fokusira na genitalnu i/ili analnu regiju djeteta. Obično se termin MSZD odnosi na jedno od sljedećeg:

- ❖ Materijali koji prikazuju seksualno zlostavljanje djeteta, a koje je snimio počinilac. Seksualno zlostavljanje prikazano u materijalu može biti počinjeno online ili može biti počinjeno u stvarnom životu, a snimak se distribuira preko interneta.
- ❖ Slike i videozapisi seksualnog zlostavljanja djece koji su izrađeni pomoću pametnih telefona ili web-kamera i zatim se dijele na internetu. U nekim slučajevima osobe koje nisu fizički prisutne u sobi sa djetetom namamljuju, varaju ili pod iznudom navode dijete da napravi i pošalje seksualnu sliku ili videozapis samog sebe (Fondacija za praćenje interneta). Osim toga, MSZD podrazumijeva i materijale koje je u početku dijete samo snimilo i sporazumno podijelilo sa drugim djetetom, a koje je nakon toga primalac bez pristanka podijelio sa trećim stranama ili na internetu.

Ovaj posljednji oblik često se naziva i „samostalno izrađeni materijal o seksualnom zlostavljanju djece“. Što se tiče ovog termina, važno je biti svjestan rizika implicitnog ili nemamernog svaljivanja krivice na dijete koje je izradilo sliku protiv svoje volje. U slučaju svakog samostalno izrađenog seksualnog materijala u kome je prikazano malo dijete, treba pretpostaviti da je materijal proizvod situacije zlostavljanja ili prisile u kojoj je učestvovala odrasla osoba ili drugo dijete (ECPAT, 2016., str. 43).

Otkrivanje zlostavljanja

Djeca iz mnogo razloga rijetko otkrivaju seksualno zlostavljanje odmah nakon što se dogodi. Možda ih je strah i/ili se osjećaju posramljeno, možda ne razumiju šta im se dogodilo, možda im nedostaju prave riječi da nekome kažu za zlostavljanje ili misle da zlostavljanje nije toliko važno da se spominje. Pored toga, u kulturi bespogovorne poslušnosti prema odraslima djeca mogu postati tihe žrtve seksualnog zlostavljanja. Kada dijete odluči da otkrije šta mu se dogodilo, veća je vjerovatnoća da će se povjeriti svojim prijateljima, nego da će se obratiti nadležnim organima.

Za vas je važno da budete svjesni znakova koji mogu ukazivati na to da je dijete bilo izloženo seksualnom zlostavljanju. Znakovi da je dijete seksualno zlostavljano često su prisutni, ali ih zna biti teško razlikovati od drugih znakova problema ili traume kod djeteta. Emocionalni i socijalni znakovi su: anksioznost, depresija, poremećaji spavanja, promjene u prehrambenim navikama, raspoloženju, stavu, neuobičajen strah od određenih ljudi ili mjesta. Tjelesni znakovi mogu biti direktni ili indirektni. Direktni tjelesni znakovi su: modrice, krvarenje ili kraste. Indirektni tjelesni znakovi su: hronična bol u želucu, stalna ili ponavljajuća bol tokom mokrenja, pojave gubitka kontrole nad urinom ili stolicom koji nisu povezani sa vježbanjem djeteta da traži tutu ili odlazak u zahod (Sa tame na svjetlost. Prekinimo seksualno zlostavljanje djece).

Scenariji koji vam mogu pomoći da otkrijete da dijete pokazuje potencijalne znakove seksualnog zlostavljanja

- ❖ Sara, koja je inače društvena sedmogodišnjakinja, se u vrijeme igre povlači i izbjegava fizički kontakt. Crta slike tužnog lica i postavlja pitanja o genitalijama. Kada joj učitelj priđe, trgne se i izgleda kao da joj je nelagodno.

❖ Mario, desetogodišnjak, počeo je pokazivati nagle i ekstremne promjene raspoloženja. U učionici je počeo pokazivati ispade i agresivnost prema drugovima iz razreda. Osim toga je iznenada počeo pokazivati averziju prema presvlačenju za čas tjelesnog odgoja i često traži da ide u toalet u to vrijeme.

Prilikom razgovora sa djecom na temu seksualnog zlostavljanja djece, važno je temi pristupiti sa senzitivnošću i brižnošću. Evo nekoliko savjeta:

- Počnite sa otvorenosću i uvjeravanjem. Otpočnite razgovor tako što ćete djeci dati do znanja da je važno razgovarati o toj temi da bi oni bili sigurni, te ih uvjerite da je u redu da postavljaju pitanja bilo u razredu ili nasamo.
- Koristite jednostavan i dobno primjerjen jezik. U komunikaciji budite jasni i konkretni. Na primjer, koristite pravilan naziv za svaki dio tijela i izbjegavajte eufemizme. Rječnik i način izražavanja prilagodite dobi i nivou razumijevanja djece.
- Potvrdite iskazane osjećaje. Dajte djeci do znanja da je normalno osjećati niz emocija kada se razgovara o ovoj temi. Uvjerite ih da su njihovi osjećaji vrijedni.
- Izbjegavajte riječi kojima se okrivljuje ili posramljuje. Vodite računa da dijete mora znati da nije krivo za neprimjereno ponašanje sa kojim se eventualno susrelo.
- Budite prijemčivi za neverbalne znakove. Obratite pažnju na djetetov govor tijela i izraze lica. Ako vidite da je djeci neugodno, dajte im prostora i dajte im do znanja da mogu razgovarati kada budu spremni.

Aktivnosti

Aktivnost 1

Naziv aktivnosti	<i>Moje tijelo, moja pravila (djeca od 5-8 godina)</i>
Trajanje	<i>45 minuta</i>
Ciljevi učenja	<i>Po završetku ove aktivnosti, djeca će moći da:</i>

	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Poznaju posebna pravila o tijelu, koja se primjenjuju i u fizičkom okruženju i na internetu i kojima se djeca štite od seksualnog zlostavljanja ❖ Prepoznaju svoje odrasle osobe kojima vjeruju i koje su uvijek dostupne za razgovor ako djeca vide nešto neugodno ili ako ih neko pokuša dodirnuti/kontaktirati na način zbog kojeg se osjećaju neugodno ili nesigurno
Materijali	<ul style="list-style-type: none"> - Mali listovi papira. Po jedan za svako dijete - Voštane ili obične bojice
Instrukcije	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Predstavite aktivnost. Okupite djecu u krug i objasnite im da je svrha aktivnosti „Moje tijelo, moja pravila“ da im se predstave neka važna pravila o tijelu, koja se primjenjuju i u fizičkom okruženju i na internetu i koja imaju moć da osiguraju da djeca uvijek budu živa i zdrava. (5 minuta) ❖ Svakom djetetu dajte mali list papira i voštanu/običnu bojicu i zamolite ih da razmisle i nacrtaju neku odraslu osobu iz svoje porodice zbog koje se osjećaju sigurnije i ugodnije. Nakon toga zamolite svako dijete da drugoj djeci pokaže crtež i osobu prikazanu na njemu i da kaže ko je to. Nakon što sva djeca pokažu i objasne svoje crteže, recite im da je nacrtana osoba njihova odrasla osoba kojoj vjeruju. (15 minuta) ❖ Otpočnite razgovor o važnosti Pravila o tijelu i predstavite ih djeci: <ol style="list-style-type: none"> 1. Vi imate kontrolu nad vlastitim tijelom, a drugi imaju kontrolu nad svojim tijelom. 2. Vi birate ko vas može grliti i ljubiti ili raditi bilo šta sa vašim tijelom. 3. Niko ne smije dirati određene dijelove vašeg tijela, npr. dojke, stidnicu, penis, mošnje, zadnjicu, osim

	<p><i>roditelja, medicinskih sestara i ljekara, ali i oni uvijek trebaju objasniti šta rade i zašto to rade, te tražiti dozvolu.</i></p> <p>4. <i>Niko ne smije da vas tjera da dodirujete svoje dojke, stidnicu, penis, mošnje, zadnjicu, niti te dijelove na tuđem tijelu.</i></p> <p>5. <i>Niko ne smije snimati fotografije ili videozapise vaših dojki, stidnice, penisa, mošnji, zadnjice. Niko ne smije dijeliti ili distribuirati takve slike. (10 minuta)</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Predstavite i objasnите djeci njihovu čarobnu rečenicu za sigurnost: „Uvijek recite odrasloj osobi kojoj vjerujete ako vidite nešto neugodno ili ako vas neko pokuša dodirnuti/kontaktirati na način zbog kojeg se osjećate neugodno ili nesigurno, a nemojte to čuvati kao tajnu, čak i ako je ta druga osoba rekla da to čuvate kao tajnu“. (5 minuta)</i> ❖ <i>Nastavite sa zaključnim sumiranjem aktivnosti , tako što ćete rezimirati sve vještine koje su djeca naučila kroz ovu aktivnost, odnosno: a. oni imaju kontrolu nad vlastitim tijelom, a drugi imaju kontrolu nad svojim tijelom, b. oni odlučuju ko ih može grliti i ljubiti ili raditi bilo šta sa njihovim tijelom, c. niko ne smije dirati određene dijelove njihovog tijela, npr. dojke, stidnicu, penis, mošnje, zadnjicu, osim roditelja, medicinskih sestara i ljekara, ali i oni uvijek trebaju objasniti šta rade i zašto to rade, te tražiti dozvolu, d. niko ne smije da ih tjera da dodiruju svoje dojke, stidnicu, penis, mošnje, zadnjicu, niti te dijelove na tuđem tijelu, e. niko ne smije snimati fotografije ili videozapise njihovih dojki, stidnice, penisa, mošnji, zadnjice. Niko</i>
--	---

	<i>ne smije dijeliti ili distribuirati takve slike, f. uvijek trebaju reći odrasloj osobi kojoj vjeruju ako vide nešto neugodno ili ako ih neko pokuša dodirnuti/kontaktirati na način zbog kogeg se osjećaju neugodno ili nesigurno, a ne smiju to čuvati kao tajnu, čak i ako je ta druga osoba rekla da to čuvaju kao tajnu. (10 minuta)</i>
Savjeti za facilitatore	<ul style="list-style-type: none"> - Ako dijete okljeva da pokaže svoj crtež ili da razgovara o odrasloj osobi kojoj vjeruje, nemojte vršiti pritisak da o tome govori sa razredom. Nastavite raditi sa djecom koja su spremna da pokažu svoje crteže i razgovaraju o njima. - Facilitator bi trebao biti spreman da se bavi složenim ili osjetljivim temama koje se eventualno pojave. Budite spremni za reakciju ako dijete otkrije da je doživjelo seksualno zlostavljanje ili drugo nasilje. Facilitator može reagovati tako što će reći „hvala što si mi/nam rekao/rekla za to“, „možemo o tome razgovarati nasamo ako više voliš tako“.
Materijali koje treba podijeliti djeci	<i>Nije primjenjivo</i>
Adaptacije za online okruženje	<i>Nije primjenjivo</i>
Literatura	<i>Save the Children, Respect! My body! Second edition (Poštuj! Moje tijelo! Drugo izdanje), 2019., dostupno na: https://resourcecentre.savethechildren.net/document/stopp-min-kropp-second-edition/, KMOP – Social Action and Innovation Centre (Centar za društvenu akciju i inovacije) – Theodora Morou</i>

Aktivnost 2

Naziv aktivnosti	<i>Moje tijelo, moja pravila</i> (djeca od 9-11 godina)
Trajanje	45 minuta
Ciljevi učenja	<p><i>Po završetku ove aktivnosti, djeca će moći da:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ Poznaju posebna pravila o tijelu, koja se primjenjuju i u fizičkom okruženju i na internetu i kojima se djeca štite od seksualnog zlostavljanja ❖ Prepoznaju svoje odrasle osobe kojima vjeruju i koje su uvijek dostupne za razgovor ako djeca vide nešto neugodno ili ako ih neko pokuša dodirnuti/kontaktirati na način zbog kojeg se osjećaju neugodno ili nesigurno
Materijali	-
Instrukcije	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Predstavite aktivnost. Objasnite djeci da je svrha aktivnosti „<i>Moje tijelo, moja pravila</i>“ da im se predstave neka važna pravila o tijelu, koja se primjenjuju i u fizičkom okruženju i na internetu i koja imaju moć da osiguraju da djeca uvijek budu živa i zdrava. (5 minuta) ❖ Počnite tako što ćete djecu pitati: <ul style="list-style-type: none"> - Ko je odrasla osoba u vašoj porodici zbog koje se osjećate sigurnije i ugodnije i zašto? Pažljivo saslušajte njihove odgovore i recite im da je to njihova odrasla osoba kojoj vjeruju. (10 minuta) ❖ Nastavite tako što ćete ih pitati: <ul style="list-style-type: none"> - Šta vam padne na pamet kada čujete frazu „pravila o tijelu“? Možete li zamisliti neka od tih pravila? Saslušajte njihove odgovore, naglasite važnost pravila o tijelu i predstavite ih djeci: <ol style="list-style-type: none"> 1. Vi imate kontrolu nad vlastitim tijelom, a drugi imaju kontrolu nad svojim tijelom.

2. *Vi birate ko vas može grliti i ljubiti ili raditi bilo šta sa vašim tijelom.*
3. *Niko ne smije dirati određene dijelove vašeg tijela, npr. dojke, stidnicu, penis, mošnje, zadnjicu, osim roditelja, medicinskih sestara i ljekara, ali i oni uvijek trebaju objasniti šta rade i zašto to rade, te tražiti dozvolu.*
4. *Niko ne smije da vas tjera da dodirujete svoje dojke, stidnicu, penis, mošnje, zadnjicu, niti te dijelove na tuđem tijelu.*
5. *Niko ne smije snimati fotografije ili videozapise vaših dojki, stidnice, penisa, mošnji, zadnjice. Niko ne smije dijeliti ili distribuirati takve slike. (15 minuta)*
- ❖ *Predstavite i objasnite djeci njihovu čarobnu rečenicu za sigurnost: „Uvijek recite odrasloj osobi kojoj vjerujete ako vidite nešto neugodno ili ako vas neko pokuša dodirnuti/kontaktirati na način zbog kojeg se osjećate neugodno ili nesigurno, a nemojte to čuvati kao tajnu, čak i ako je ta druga osoba rekla da to čuvate kao tajnu“. (5 minuta)*
 - ❖ *Nastavite sa zaključnim sumiranjem aktivnosti, tako što ćete rezimirati sve vještine koje su djeca naučila kroz ovu aktivnost, odnosno: a. oni imaju kontrolu nad vlastitim tijelom, a drugi imaju kontrolu nad svojim tijelom, b. oni odlučuju ko ih može grliti i ljubiti ili raditi bilo šta sa njihovim tijelom, c. niko ne smije dirati određene dijelove njihovog tijela, npr. dojke, stidnicu, penis, mošnje, zadnjicu, osim roditelja, medicinskih sestara i ljekara, ali i oni uvijek trebaju objasniti šta rade i zašto to rade, te tražiti dozvolu, d. niko ne smije*

	<p><i>da ih tjera da dodiruju svoje dojke, stidnicu, penis, mošnje, zadnjicu, niti te dijelove na tuđem tijelu, e. niko ne smije snimati fotografije ili videozapise njihovih dojki, stidnice, penisa, mošnji, zadnjice. Niko ne smije dijeliti ili distribuirati takve slike, f. uvijek trebaju reći odrasloj osobi kojoj vjeruju ako vide nešto neugodno ili ako ih neko pokuša dodirnuti/kontaktirati na način zbog kojeg se osjećaju neugodno ili nesigurno, a ne smiju to čuvati kao tajnu, čak i ako je ta druga osoba rekla da to čuvaju kao tajnu. (10 minuta)</i></p>
Savjeti za facilitatore	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Ako dijete okljeva da razgovara o odrasloj osobi kojoj vjeruje, nemojte vršiti pritisak da o tome govori sa razredom. Nastavite raditi sa djecom koja su spremna da razgovaraju o njima.</i> - <i>Voditelj aktivnosti bi trebao biti spreman da se bavi složenim ili osjetljivim temama koje se eventualno pojave. Budite spremni za reakciju ako dijete otkrije da je doživjelo seksualno zlostavljanje ili drugo nasilje. Voditelj aktivnosti može reagovati tako što će reći „hvala što si mi/nam rekao/rekla za to“, „možemo o tome razgovarati nasamo ako više voliš tako“.</i>
Materijali koje treba podijeliti djeci	<i>Nije primjenjivo</i>
Adaptacije za online okruženje	<i>Nije primjenjivo</i>
Literatura	<i>Save the Children, Respect! My body! Second edition (Poštuj! Moje tijelo! Drugo izdanje), 2019., dostupno na: https://resourcecentre.savethechildren.net/document/stopp-min-kropp-second-edition/, KMOP – Social Action and</i>

Cjelina 2: Prepoznavanje znakova mamljenja

Ključne informacije

Osobe kojima je cilj seksualno zlostavljanje djeteta mogu zadobiti povjerenje potencijalne žrtve metodičkim „mamljenjem“. Mamljenje je riječ kojom se opisuje pripremna faza seksualnog zlostavljanja djeteta, a obično se takvim postupanjem zadobija povjerenje i/ili popustljivost djeteta ili mlade osobe i tako osigurava tajnost i šutnja kako bi se izbjeglo otkrivanje (Fondacija Bravehearts).

Proces mamljenja se može zasnivati na pet faza. Mada mamljenje nije uvijek proces, može sadržati neke, a ne sve niže navedene elemente (Winters, Jeglic i Kaylor, 2020.):

- ❖ Ciljanje žrtve. Osobe kojima je cilj seksualno zlostavljanje djece često biraju žrtve na osnovu procjene djetetove ranjivosti, stanja potrebe, niskog samopouzdanja te izostanka adekvatnog roditeljskog nadzora.
- ❖ Pristup djetetu i izolovanje djeteta. Osobe kojima je cilj seksualno zlostavljanje djece kreiraju situacije u kojima su same sa djetetom. Na primjer, takvu vrstu izolacije omogućavaju situacija kao što je čuvanje djece, davanje instrukcija djeci, treniranje djece i posebni izleti.
- ❖ Zadobivanje povjerenja žrtve i/ili roditelja. Osobe kojima je cilj seksualno zlostavljanje djece obično se trude da izgrade djetetovo povjerenje prije nego što ga iskoriste. One posmatraju i prikupljaju informacije o djetetu, nude im darove ili novac bez nekog posebnog razloga, informišu se o njihovim potrebama i nastoje ih ispuniti. Osim toga mogu nastojati i da zadobiju povjerenje roditelja/staratelja pružanjem pomoći, na primjer: odvođenje djeteta da se bavi hobijima, pomaganje oko zadaće.

- ❖ Prelaženje djetetovih ličnih granica. Nakon što se uspostavi odnos povjerenja, te osobe počinju postepeno seksualizirati odnos. Desenzibilizacija se odvija vrlo sporo i često se prikazuje kao „nevini susreti“ (npr. „slučajno“ ušetati u sobu dok je dijete golo ili namjestiti situaciju tako da dijete uđe u prostoriju u kojoj je ta osoba gola, ili kreiranje situacija - kao što je odlazak na bazen - u kojoj obje strane nose malo odjeće), razgovaranje o seksualizovanim temama (npr. pričanje neprimjerenih viceva, davanje seksualnog obrazovanja).
- ❖ Održavanje odnosa nakon zlostavljanja. Nakon što se seksualno zlostavljanje dogodi, zlostavljači se služe tajnovitošću, poklonima, okriviljavanjem, prijetnjama da bi osigurali dalje učešće i šutnju djeteta.

Mamljenje se može odvijati ličnim kontaktom ili preko interneta, ili i jedno i drugo. Mamljenje preko interneta je fenomen koji je u porastu u cijelom svijetu. Osobe kojima je cilj seksualno zlostavljanje djeteta na internetu mogu istovremeno biti u kontaktu sa više djece i lako im je da djeluju anonimno ili koriste lažni profil. To može podrazumijevati preuzimanje identiteta vršnjaka djeteta ili odrasle osobe koja pruža podršku (Save the Children Finska, 2021., str. 2). Djetetu je vrlo teško da prepozna takvu situaciju i koliko ona može biti štetna (Save the Children Finska, 2021., str. 31). Neki primjeri mamljenja na internetu su: upoznavanje sa djetetom, slanje zahtjeva za prijateljstvo djetetovim prijateljima, raspitivanje o hobijima, pretvaranje da je osoba u istoj situaciji kao i dijete, pružanje utjehe, davanje poklona, traženje od djeteta da pokaže gimnastičke vježbe na kameri uživo i zatim polagano prebacivanje razgovora na seksualnost. Ponekad je mamljenje vrlo direktno i brzo, na primjer traženje golišavih slika ili slanje pornografskog materijala djetetu.

Kada su u pitanju osobe koje seksualno zlostavljaju djecu, mnogi ljudi često zamišljaju neku čudnu nepoznatu osobu, ali to nije ono u čemu leži najveća opasnost. Osobe koje seksualno zlostavljaju djecu mogu biti pojedinci koji su već poznati djetetu koje su uzeli za cilj, kao što su rođaci i komšije (Singh, Parsekar i Nair, 2014.). To je slučaj seksualnog zlostavljanja djece u krugu povjerenja. Osim toga, zlostavljači izgledaju i većinom se ponašaju isto kao i druge osobe. Tako uspijevaju nastaviti sa zlostavljanjem (Ženski centar za promjene, 2015., str. 9-10). Stoga je nužno educirati djecu ne samo o tome

kako reagovati u neugodnim situacijama, nego im ukazati i na to da zlostavljači mogu biti i osobe koje već poznaju.

Aktivnosti

Aktivnost 1

Naziv aktivnosti	Prepoznavanje „sigurnih situacija“ i „nesigurnih situacija“ <i>(djeca od 5-8 godina)</i>
Trajanje	<i>45 minuta</i>
Ciljevi učenja	<p><i>Po završetku ove aktivnosti, djeca će moći da:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Prepoznaaju sigurne i nesigurne situacije (ovo drugo se odnosi na mamljenje)</i> ❖ <i>Shvate važnost postavljanja granica tako što će reći „ne“ kada se osjećaju neugodno i razgovarati sa odraslim osobama kojima vjeruju o svojoj zabrinutosti</i>
Materijali	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Kartice (Prilog 1 Modula 5)</i> - <i>Tegla</i>
Instrukcije	<ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Okupite djecu i sjednite u krug sa teglom u sredini i objasnite da ćete igrati igru „Sigurno ili nesigurno?“. (2 minuta)</i> ❖ <i>Prije otpočinjanja igre, zamolite djecu da iznesu primjere stvari zbog kojih se osjećaju sigurno i stvari zbog kojih se osjećaju neugodno ili nesigurno. (8 minuta)</i> ❖ <i>Recite djeci da je cilj igre da razgovaraju o različitim scenarijima i da odrede da li su to sigurne ili nesigurne situacije. Možete reći nešto kao „Porazgovarati ćemo o nekim situacijama. Neke su sigurne, što znači da su u redu, a neke su nesigurne, što znači da moramo biti oprezni“. (2 minuta)</i>

- ❖ Neka djeca idu jedno po jedno, tako što će svako dijete uzeti neku karticu sa scenarijem iz tegle (kartice sa scenarijima se nalaze u Prilogu 1 Modula 5), glasno ga pročitati, pa zatim kao grupa razgovarati:
 - Da li je ova situacija sigurna ili nesigurna?
 - Zašto mislite da je ova situacija sigurna ili nesigurna?
 - Kako biste se osjećali i šta biste mogli uraditi kada biste se našli u takvoj situaciji? Podstaknite djecu da objasne razloge za svoje odgovore. (23 minuta)
- ❖ Nakon razgovora o svim scenarijima, ponovo naglasite ideju da oni imaju pravo i obvezu prema sebi da postave granice, tako što će reći ne svemu za šta osjećaju da je pogrešno ili neugodno. Pročitajte djeci sljedeću priču koja objašnjava šta su granice: „Zamislite da oko sebe imate poseban balon, nešto kao zaštitno električno polje! Taj balon je nevidljiv i čaroban i zove se vaš ‘lični prostor’. Vrlo je važan zato što pomaže da se osjećate sigurno i ugodno. Unutar balona vi odlučujete o tome šta osjećate da je u redu, a šta nije kada je u pitanju način kako se ljudi ponašaju prema vama. To je ono što nazivamo ‘ličnim granicama’. To je kao da imate vlastiti skup pravila o tome kako želite da se drugi ponašaju prema vama. Na primjer, ako ne volite da vas grle ljudi koje ne poznajete dobro, to je u redu. To je vaša granica. Možete reći ‘Radije se ne bih grlio/grlila’. Postavljanje ovakvih granica je kao vođenje brige o sebi. To je kao da kažete ‘Ovo je nešto zbog čega se osjećam dobro i sigurno’. To je kao da imate spisak stvari koje vas čine

	<p><i>sretnima i možete ga podijeliti sa drugima. Dakle, zamislite da je to kao da imate kartu sa blagom na kojoj su prikazane stvari zbog kojih se osjećate sretno, sigurno i poštovano. Kada nekome kažete za svoje granice, vi mu pokazujete svoju kartu sa blagom. Vi druge obavještavate kako da se ponašaju prema vama na način da se osjećate dobro". Zatim naglasite važnost razgovora sa odraslim osobom kojoj vjeruju, kao što je roditelj, učitelj/ica ili član porodice, ukoliko se zbog nekoga osjećaju nelagodno ili neko pokušava da nešto drži u tajnosti. Dodajte da su odrasle osobe kojima vjeruju tu da im pomognu i da ih zaštite, te da djecu nikada ne bi trebalo biti strah iznijeti svoje osjećaje pred njima, jer oni to žele znati. (8 minuta)</i></p> <p>❖ <i>Nastavite sa zaključnim sumiranjem aktivnosti , tako što ćete djeci rezimirati sve ono što su naučila kroz ovu aktivnost, odnosno: a. da prepoznaju sigurne i nesigurne situacije (ovo drugo se odnosi na mamljenje), b. važnost postavljanja granica tako što će reći „ne“ kada se osjećaju neugodno i razgovarati sa odraslim osobama kojima vjeruju o svojoj zabrinutosti. (2 minuta)</i></p>
Savjeti za facilitatore	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Pozovite svu djecu da iznesu svoja razmišljanja, ali ne vršite pritisak na one koji su sramežljivi ili oklijevaju. Nekoj djeci će biti ugodnije da samo posmatraju.</i> - <i>Pohvalite djecu za aktivno učestvovanje i dobro promišljene odgovore. Pozitivna potvrda podstiče sigurno i otvoreno okruženje za učenje.</i> - <i>Podstičite razgovor postavljanjem otvorenih pitanja, kao što su ona navedena iznad. To djecu navodi na kritičko razmišljanje i izražavanje.</i>

	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Prihvativite i potvrdite dječje osjećaje i reakcije, čak i ako se razlikuju od vaše vlastite perspektive. Izbjegavajte osuđivanje ili posramljivanje djeteta zbog njegovog mišljenja.</i> - <i>Facilitator bi trebao biti spremna da se bavi složenim ili osjetljivim temama koje se eventualno pojave. Budite spremni za reakciju ako dijete otkrije da je doživjelo seksualno zlostavljanje ili drugo nasilje. Facilitator može reagovati tako što će reći „hvala što si mi/nam rekao/rekla za to“, „možemo o tome razgovarati nasamo ako više voliš tako“.</i>
Materijali koje treba podijeliti djeci	<i>Nije primjenjivo</i>
Adaptacije za online okruženje	<i>Učitelj/ica uzima scenarije iz tegle</i>
Literatura	<i>KMOP – Social Action and Innovation Centre (Centar za društvenu akciju i inovacije) – Theodora Morou</i>

Aktivnost 2

Naziv aktivnosti	<i>Mamljenje. Prepoznaj znakove (djeca od 9-11 godina)</i>
Trajanje	<i>45 minuta</i>
Ciljevi učenja	<p><i>Po završetku ove aktivnosti, djeca će moći da:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Razumiju šta je to mamljenje</i> ❖ <i>Poznaju znakove/taktike mamljenja</i> ❖ <i>Shvate važnost postavljanja granica tako što će reći „ne“ kada se osjećaju neugodno i razgovarati sa odraslim osobama kojima vjeruju o svojoj zabrinutosti</i>
Materijali	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Listovi sa odgovorima (Prilog 2 (ii) Modula 5) za prosvjetnog radnika</i>

Instrukcije	<ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Predstavite aktivnost tako što ćete pitati djecu šta im pada na pamet kada čuju riječ „mamljenje“. Nakon što djeca odgovore, objasnite im da je jedna definicija mamljenja to da se radi o situaciji kada neka osoba gradi povjerenje i vezu sa djetetom kako bi ga mogla zlostavljati. To se možete desiti i na internetu i van njega. Osobe kojima je cilj seksualno zlostavljanje djeteta mogu djetetu već biti poznate ili mogu biti nepoznate osobe. Također im objasnite da je cilj ove aktivnosti da im se ukaže na znakove mamljenja, kako u okruženju na internetu tako i u drugim okruženjima. (5 min)</i> ❖ <i>Podijelite djecu u tri grupe i objasnite im da će svaka grupa dobiti list sa taktikama/znakovima mamljenja (neke navedene taktike/znakovi ukazuju na mamljenje, a neke ne) (Prilog 2 (i) Modula 5). Na osnovu spiska sa lista, razgovaraće u grupama i odlučiti koje od opisanih situacija predstavljaju znakove mamljenja, a koje ne. Nakon što donesu odluku, odabrat će jednog predstavnika koji će prezentirati njihove odgovore. (10 minuta)</i> ❖ <i>Svaki predstavnik će imati 5 minuta da prezentira rezultate i obrazloženje u razredu. Porazgovarajte sa djecom o njihovim odgovorima (listovi sa odgovorima za facilitatora nalaze se u Prilogu 2 (ii) Modula 5). (15 min)</i> ❖ <i>Nakon razgovora o svim scenarijima, ponovo naglasite ideju da oni imaju pravo i obvezu prema sebi da postave granice, tako što će reći ne svemu za šta osjećaju da je pogrešno ili neugodno. Recite im da su lične granice ograničenja i pravila koja postavljamo</i>
-------------	--

	<p><i>drugim pojedincima u odnosu na sebe, kako bi se osjećali sigurnima i poštovanima. Postavljanje granica je oblik brige o sebi. To je način da zaštitimo svoje vrijeme, prostor i energiju davanjem jasnih smjernica o tome kako želimo da se s nama postupa. Time drugima daju do znanja šta je prihvatljivo, a šta nije prihvatljivo. Zatim naglasite važnost razgovora sa odrasлом osobom kojoj vjeruju, kao što je roditelj, učitelj/ica ili član porodice, ukoliko se zbog nekoga osjećaju nelagodno ili neko pokušava da nešto drži u tajnosti. Dodajte da su odrasle osobe kojima vjeruju tu da im pomognu i da ih zaštite, te da djecu nikada ne bi trebalo biti strah iznijeti svoje osjećaje pred njima, jer oni to žele znati. (13 minuta)</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Nastavite sa zaključnim sumiranjem aktivnosti , tako što ćete rezimirati ono što su djeca naučila: a. šta je mamljenje - na internetu i van njega, b. znakovi/taktike mamljenja, c. važnost postavljanja granica tako što će reći „ne“ kada se osjećaju neugodno i razgovarati sa odraslim osobama kojima vjeruju o svojoj zabrinutosti. (2 minuta)</i>
Savjeti za facilitatora	<p><i>Voditelj aktivnosti bi trebao biti spremna da se bavi složenim ili osjetljivim temama koje se eventualno pojave. Budite spremni za reakciju ako dijete otkrije da je doživjelo seksualno zlostavljanje ili drugo nasilje</i></p> <p><i>Voditelj aktivnosti može reagovati tako što će reći „hvala što si mi/nam rekao/rekla za to“, „možemo o tome razgovarati nasamo ako više voliš tako“.</i></p>
Materijali koje treba podijeliti djeci	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Tri lista (Prilog 2 (i) Modula 5), po jedan za svaku grupu</i>

Adaptacije za online okruženje	<i>Bez podjele na grupe. Listove sa znakovima mamljenja šaljete djeci putem e-maila.</i>
Literatura	<i>KMOP – Social Action and Innovation Centre (Centar za društvenu akciju i inovacije) – Theodora Morou</i>

Cjelina 3: Sprečavanje i suzbijanje seksualnog zlostavljanja djece

Ključne informacije

Ključna komponenta sprečavanja i suzbijanja seksualnog zlostavljanja djece je pružanje sveobuhvatnog seksualnog odgoja i obrazovanja djeci. Kada nauče o dijelovima tijela, granicama i pristanku, zdravim odnosima, alarmantnim znakovima i sigurnosnim vještinama, djeca su osposobljena svješću i znanjem koji su im potrebni da se zaštite od seksualnog zlostavljanja djece. Pa ipak, nije na djetetu odgovornost da se zaštiti, barem ne isključiva odgovornost. Odrasli su dužni da zaštite djecu. Jednako je važno i uspostavljanje otvorenih i pouzdanih odnosa sa odraslima kao i postojanje sigurnog okruženja za rast. Pored toga, postupanje sa osobama koje imaju seksualni interes prema djeci predstavlja važan aspekt prevencije, iako se ovdje o tome neće detaljnije govoriti.

Kao prosvjetni radnici, trebate djecu, između ostalog, podučiti sljedećim informacijama:

- ❖ Ispravni nazivi intimnih dijelova tijela, npr. dojke, stidnica, penis, mošnje, zadnjica i razlika između dobrog dodira (npr. kada nas tata zagrli i poljubi za laku noć, kada nas mama zagrli i poljubi nakon što se probudimo, kada nam baka i djed dođu u posjetu i svi se grlimo i ljubimo) i lošeg dodira (npr. kada neko dira naše intimne dijelove tijela)
- ❖ razlika između dobrih tajni (npr. rođendanska iznenađenja) i loših tajni (npr. onih zbog kojih se dijete osjeća nesigurno ili neugodno)
- ❖ važnost granica i pristanka
- ❖ znakovi upozorenja

- ❖ podsticanje djece da se udalje ako se osjećaju nesigurno ili neugodno
- ❖ podsticanje djece da se obrate odrasloj osobi od povjerenja (roditelj, član porodice, nastavno osoblje, ljekar porodične medicine) u slučaju da se našu u situaciji koja ima izaziva nelagodu, nesigurnost i strah

Podsticanje djece da se udalje ako se osjećaju nesigurno ili neugodno zbog određene situacije predstavlja vrlo efikasan mehanizam sprečavanja i suzbijanja seksualnog zlostavljanja djece. Većina djece su socijalizovana da poštuju odrasle, ali poštovanje ne znači biti poslušan u odnosu na sve što odrasli žele uraditi. Osobe kojima je cilj seksualno zlostavljanje djeteta mogu svoju moć i autoritet odraslih osoba koristiti da prevare, naredi, prijete ili manipulišu. Kada se djeci kaže da moraju u svemu biti poslušni, to ih čini ranjivijim na seksualno zlostavljanje. Djeca imaju pravo da kažu „ne“ kada se radi o tome ko ih dodiruje i koga ona dodiruju, te uopšte kada se osjećaju nesigurno ili nelagodno. Ovo pravilo ih uči da je u redu zauzeti se za sebe i biti asertivan ako nešto nije u redu.

Trebate zapamtiti da kao prosvjetni radnici imate ključnu ulogu u djetetovom životu i da i vi možete biti odrasle osobe kojima djeca vjeruju i kojima se mogu slobodno povjeriti. Građenjem sigurnog i podržavajućeg okruženja, pravite atmosferu u kojoj se djeca osjećaju osnaženom da sa drugima dijele svoja iskustva, brige i strahove. To može pomoći da se prepoznaju znakovi zlostavljanja i da se pruži neophodna pomoć. Važno je shvatiti da djeca, naročito manja djeca, ne mogu uvijek razumjeti da je ono što doživljavaju seksualno zlostavljanje. Mogu misliti da je to česta pojava ili nešto što dijete mora uraditi. Ako vam dijete kaže da je bilo zlostavljano, pokušajte ostati smirenji, saslušajte ga i nikada ga ne okrivljujte (Portal sa informacijama za zaštitu djece; Kanadski centar za zaštitu djece, str. 4).

Jedan od ključnih izazova u borbi protiv seksualnog zlostavljanja djece je kako postići da djeca odmah kažu za incidente. Djeca rijetko otkrivaju seksualno zlostavljanje odmah nakon što se dogodi. Možda ih je strah i/ili se osjećaju posramljeno, možda ne razumiju šta im se dogodilo, možda im nedostaju prave riječi da nekome kažu za zlostavljanje ili misle da zlostavljanje nije toliko važno da se spominje. Kada dijete odluči da otkrije šta mu se dogodilo, veća je vjerovatnoća da će se povjeriti svojim prijateljima, nego da će se obratiti nadležnim organima, što može dovesti do kašnjenja

u prijavljivanju slučaja ili čak i neprijavljenja slučaja. Stoga je bitno djeci usaditi svijest o važnosti obraćanja odraslim osobama kojima vjeruju, koje im mogu pružiti potrebnu podršku i intervenciju.

Aktivnosti

Aktivnost 1

Naziv aktivnosti	<i>Avantura superheroja/superheroine lične zaštite (djeca od 5-8 godina)</i>
Trajanje	<i>45 minuta</i>
Ciljevi učenja	<p><i>Po završetku ove aktivnosti, djeca će moći da:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Razumiju da opasnost za njih mogu predstavljati ne samo nepoznate odrasle osobe, nego i odrasli koje poznaju</i> ❖ <i>Kažu „ne“ onda kada se osjećaju nesigurno ili neugodno</i> ❖ <i>Povjere se odrasloj osobi kojoj vjeruju</i>
Materijali	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Poligon sa čunjevima, hula-hop kolutovima i drugim sigurnim predmetima</i> - <i>Potvrde o superherojima/superheroinama lične zaštite (Prilog 3 Modula 5)</i> - <i>Naljepnice</i> - <i>Priča (Prilog 4 Modula 5)</i>
Instrukcije	<ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Prije otpočinjanja aktivnosti, odredite u prostoriji nekoliko različitih prostora u kojima će fokus biti na određenu vještinu lične zaštite (Prostor br. 1: Reći „Ne“ – mjesto za priču iz Priloga 4 Modula 5, Prostor br. 2: Udaljiti se – postavite jednostavan poligon sa preprekama u vidu čunjeva, hula-hop kolutova ili drugih sigurnih predmeta, Prostor br. 3: Tražiti pomoć)</i>

- ❖ Okupite djecu u krug i poželite im dobrodošlicu u „Avanturu superheroja/superheroina lične zaštite“. Objasnite im da će naučiti važne vještine koje će im pomoći da se zaštite. (3 minuta)
- ❖ Ispričajte „Priču o superherojima/superheroinama lične zaštite“: „Nekada davno u užurbanom gradu zvanom Grad Sigurnosti, živjela se tri velika prijatelja koje su svi poznavali kao Superheroje/Superheroine lične zaštite. Svako od njih je imao posebnu moć kojom je štitio i čuvao djecu u Gradu Sigurnosti. 1. Kapetan Hrabrost. Kapetan Hrabrost imao je moć da kaže „ne“ sa samopouzdanjem. Znao je kako istupiti i čvrsto reći „ne“ kada nešto nije bilo u redu, 2. Brzonoga. Brzonoga je bila brza kao munja. Ona je znala udaljiti se iz svake neugodne situacije dok trepneš okom i naći se na sigurnom, 3. Brižna Duša. Brižna Duša imala je predobru dušu i znala je kako treba zatražiti pomoć kada je potrebno. Nikada se nije plašila da priđe odrasloj osobi kojoj vjeruje i zatraži pomoć. Jednog sunčanog dana u Gradu Sigurnosti, Superheroji/Superheroine lične zaštite okupili su svu djecu na gradskom trgu. Pričali su djeci o svojim avanturama, podučavali djecu svojim posebnim moćima i učili ih kako koristiti moći da bi se zaštitali. Od toga dana djeca u Gradu Sigurnosti osjećala su se jakim i bila spremna da koriste vlastite moći zaštite. Ako se ikada budu osjećala nesigurno ili nelagodno, znala su da mogu biti kao Superheroji/Superheroine lične zaštite – da kažu „ne“, da se brzo udalje i da zatraže pomoć. I tako se avanture Superheroja/Superheroina lične zaštite nastavljaju,

	<p><i>šireći poruku lične sigurnosti nadaleko i naširoko, tako da se sva djeca osjećaju snažno i sigurno“. (5 minuta)</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Dajte djeci instrukcije o prostorima koje ste odredili u prostoriji za izgradnju vještina. Kažite im da ste odredili tri prostora i da se svaki prostor fokusira na neku konkretnu vještinu lične zaštite. (2 minuta)</i> ❖ <i>Zamolite neko dijete koje to želi da ode do „Prostora br. 1: Reći ‘Ne’“ i pročita priču. Nakon razgovora o priči (Prilog 4 Modula 5), podstaknite svu djecu da kažu: „Ne, ja to ne želim“. Pohvalite djecu koja koriste čvrst i asertivan ton. Naglasite da je u redu reći „ne“ u situacijama u kojima osjećaju nelagodu ili koje narušavaju njihove lične granice. (10 minuta)</i> ❖ <i>Zamolite djecu da ustanu i priđu „Prostoru br. 2: Udaljiti se“. Objasnite da je u ovom prostoru glavna stvar brzo se kretati do sigurnog mesta. Kažite djeci da trebaju proći kroz poligon što je brže moguće bez udaranja u prepreke. Pokažite im kako se kretati kroz poligon sa preprekama, naglašavajući važnost brzog i sigurnog kretanja. Podsetite ih da uvijek gledaju kuda idu i da budu svjesni svog okruženja. (10 minuta)</i> ❖ <i>Predite na „Prostor br. 3: Tražiti pomoć“. Koristite sljedeće scenarije sa igranjem uloga da pokažete situacije u kojima bi dijete moglo trebati pomoć: a. neko vas previše grli iako ste mu rekli da to ne želite, b. neko od vas traži da čuvate tajnu, zbog čega se osjećate neugodno, c. neko sa vama razgovara o neprimjerenim temama</i> <p><i>te recite djeci da vam se trebaju obratiti jer ste vi njihova „odrasla osoba kojoj vjeruju“ i da trebaju zatražiti pomoć. Pohvalite njihov trud i podsjetite ih</i></p>
--	---

	<p><i>da je sasvim u redu zatražiti pomoć kada im je potrebna. (10 minuta)</i></p> <p>❖ <i>Potvrde o superherojima/superheroinama lične zaštite</i></p> <p><i>Okupite djecu i podijelite im „Potvrde o superherojima/superheroinama lične zaštite“ kao nagradu za uspješno izvedenu avanturu. Ako je moguće, neka odaberu naljepnicu koju će nositi kao simbol novostečenih vještina lične zaštite. (3 minuta)</i></p> <p>❖ <i>Zakletva superheroja lične zaštite i rastanak</i></p> <p><i>Neka se djeca poredaju u krug i predvodite ih u izgovaranju jednostavne zakletve za zaštitu. Na primjer: „Obećavam da ću biti Superheroj/Superheroina lične zaštite i da ću se čuvati. Reći ću „ne“, brzo se udaljiti i zatražiti pomoć kad mi zatreba“. Zahvalite djeci što su postala Superheroji/Superheroine lične zaštite i podsjetite ih da vježbaju svoje nove vještine u situacijama iz stvarnog života. (2 minuta)</i></p>
Savjeti za facilitatore	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Jasno objasnite svaki scenarij sa igranjem uloga. Podstičite djecu da vježbaju traženje pomoći.</i> - <i>Dajte im smjernice o načinu na koji se u takvim situacijama mogu obratiti odrasloj osobi kojoj vjeruju. Na primjer, mogu reći „Izvini/te, moram sa tobom/vama razgovarati o nečem važnom“.</i> - <i>Pohvalite djecu za trud u scenarijima sa igranjem uloga. Ponovo im recite da je traženje pomoći hrabar i važan čin.</i> - <i>Ako je nekom djetetu nelagodno ili se osjeća nesigurno tokom neke aktivnosti, saslušajte šta ga brine i ohrabrite ga.</i>

	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Voditelj aktivnosti bi trebao biti spremna da se bavi složenim ili osjetljivim temama koje se eventualno pojave. Budite spremni za reakciju ako dijete otkrije da je doživjelo seksualno zlostavljanje ili drugo nasilje. Voditelj aktivnosti može reagovati tako što će reći „hvala što si mi/nam rekao/rekla za to“, „možemo o tome razgovarati nasamo ako više voliš tako“.</i>
Materijali koje treba podijeliti djeci	<i>Nije primjenjivo</i>
Adaptacije za online okruženje	<i>Nije primjenjivo</i>
Literatura	<i>KMOP – Social Action and Innovation Centre (Centar za društvenu akciju i inovacije) – Theodora Morou</i>

Aktivnost 2

Naziv aktivnosti	Potraga za blagom lične zaštite (djeca od 9-11 godina)
Trajanje	45 minuta
Ciljevi učenja	<p><i>Po završetku ove aktivnosti, djeca će moći da:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Razumiju da opasnost za njih mogu predstavljati ne samo nepoznate odrasle osobe, nego i odrasli koje poznaju</i> ❖ <i>Prihvate da nije nepristojno reći „ne“</i> ❖ <i>Povjere se odrasloj osobi kojoj vjeruju</i>
Materijali	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Poligon sa čunjevima, hula-hop kolutovima i drugim sigurnim predmetima</i> - <i>Potvrde o ličnoj zaštiti (Prilog 6 Modula 5)</i>
Instrukcije	<ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Prije otpočinjanja aktivnosti, odredite u prostoriji nekoliko različitih prostora u kojima će fokus biti na</i>

	<p><i>određenu vještinu lične zaštite (Prostor br. 1: Reći „ne“ – mjesto za priču iz Priloga 4 Modula 5, Prostor br. 2: Udaljiti se – postavite jednostavan poligon sa preprekama u vidu čunjeva, hula-hop kolutova ili drugih sigurnih predmeta, Prostor br. 3: Tražiti pomoć)</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ Okupite djecu u krug i poželite im dobrodošlicu u „Potragu za blagom lične zaštite“. Objasnite im da će obići nekoliko posebno određenih prostora kako bi naučili važne vještine lične zaštite. Svakom djetetu dajte „Kontrolni spisak za igranje potrage za blagom lične zaštite“ (Prilog 5 Modula 5). (5 minuta) ❖ Zamolite neko dijete koje to želi da ode do „Prostora br. 1: Reći ‘Ne’“ i pročita priču. Nakon razgovora o priči (Prilog 4 Modula 5), podstaknite svu djecu da kažu: „Ne, ja to ne želim“. Pohvalite djecu koja koriste čvrst i asertivan ton. Naglasite da je u redu reći „ne“ u situacijama u kojima osjećaju nelagodu ili koje narušavaju njihove lične granice. (10 minuta) ❖ Zamolite djecu da priđu „Prostoru br. 2: Udaljiti se“. Objasnite da je u ovom prostoru glavna stvar brzo se kretati do sigurnog mjesta. Kažite djeci da trebaju proći kroz poligon što je brže moguće bez udaranja u prepreke. Pokažite im kako se kretati kroz poligon sa preprekama, naglašavajući važnost brzog i sigurnog kretanja. Podsetite ih da uvijek gledaju kuda idu i da budu svjesni svog okruženja. (10 minuta) ❖ Pređite na „Prostor br. 3: Tražiti pomoć“. Koristite sljedeće scenarije sa igranjem uloga da pokazete situacije u kojima bi dijete moglo trebati pomoć: a. neko vas previše grli iako ste mu rekli da to ne želite,
--	---

	<p><i>b. neko od vas traži da čuvate tajnu, zbog čega se osjećate neugodno, c. neko sa vama razgovara o neprimjerenim temama</i></p> <p><i>te recite djeci da vam se trebaju obratiti jer ste vi njihova „odrasla osoba kojoj vjeruju“ i da trebaju zatražiti pomoć. Pohvalite njihov trud i podsjetite ih da je sasvim u redu zatražiti pomoć kada im je potrebna. (10 minuta)</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ <i>Potvrde o ličnoj zaštiti. Okupite djecu i podijelite im „Potvrde o ličnoj zaštiti“ kao nagradu za uspješno izvedenu potragu za blagom. (5 minuta)</i> ❖ <i>Nastavite sa zaključnim sumiranjem aktivnosti , tako što ćete rezimirati sve vještine lične zaštite koje su djeca naučila, odnosno: a. da opasnost za njih mogu predstavljati ne samo nepoznate odrasle osobe, nego i odrasli koje poznaju, b. da prihvate da nije nepristojno reći „ne“, nego je to čak i absolutno potrebno reći u određenim okolnostima, c. da se povjere odrasloj osobi kojoj vjeruju. Podsjetite ih da vježbaju svoje nove vještine u svakodnevnom životu. (5 minuta)</i>
Savjeti za facilitatore	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Jasno objasnite svaki scenarij sa igranjem uloga. Podstičite djecu da vježbaju traženje pomoći.</i> - <i>Dajte im smjernice o načinu na koji se u takvim situacijama mogu obratiti odrasloj osobi kojoj vjeruju. Na primjer, mogu reći „Izvini/te, moram sa tobom/vama razgovarati o nečem važnom“.</i> - <i>Pohvalite djecu za trud u scenarijima sa igranjem uloga. Ponovo im recite da je traženje pomoći hrabar i važan čin.</i>

	<ul style="list-style-type: none"> - Ako je nekom djetetu nelagodno ili se osjeća nesigurno tokom neke aktivnosti, saslušajte šta ga brine i ohrabrite ga. - Voditelj aktivnosti bi trebao biti spremna da se bavi složenim ili osjetljivim temama koje se eventualno pojave. Budite spremni za reakciju ako dijete otkrije da je doživjelo seksualno zlostavljanje ili drugo nasilje. Voditelj aktivnosti može reagovati tako što će reći „hvala što si mi/nam rekao/rekla za to“, „možemo o tome razgovarati nasamo ako više voliš tako“.
Materijali koje treba podijeliti djeci	<ul style="list-style-type: none"> - Kontrolni spisak za igranje potrage za blagom lične zaštite (Prilog 5 Modula 5)
Adaptacije za online okruženje	Nije primjenjivo
Literatura	KMOP – Social Action and Innovation Centre (Centar za društvenu akciju i inovacije) – Theodora Morou

Prateći materijal

- Peter Ledwon, Marilyn Mets, Mia's Secret (Mijina tajna)
- Carol A. Plummer. (1984.). Preventing Sexual Abuse. Activities and Strategies for Those Working with Children and Adolescents (Sprečavanje seksualnog zlostavljanja. Aktivnosti i strategije za osobe koji rade sa djecom i adolescentima), Learning Publications, Florida
- Committee for Children. (Odbor za djecu) (2022.). How to talk with kids about personal safety and sexual abuse. A conversation guide for Parents and Caregivers. (Kako sa djecom razgovarati o ličnoj sigurnosti i seksualnom zlostavljanju. Vodič za razgovor za roditelje i staratelje.) Preuzeto 13.12.2023. sa <https://www.cfchildren.org/wp-content/uploads/resources/child-abuse-prevention/docs/all-ages-sexual-abuse-prevention-conversation-guide.pdf>

- Women's Centre for Change. (Ženski centar za promjene) (2015.). Teaching Children to be Safe. (Podučavanje djece sigurnosti) Preuzeto 13.12.2023, sa:
https://www.wccpenang.org/01important/books/Teaching_Children_to_be_Safe_ENG.pdf

Literatura

Bravehearts Foundation. (Fondacija Bravehearts) (bez datuma). What is grooming? (Šta je mamljenje) Preuzeto 24.07.2023, sa <https://bravehearts.org.au/about-child-sexual-abuse/what-is-grooming/>

Canadian Centre for Child Protection. (Kanadski centar za zaštitu djece) (bez datuma). Child Sexual Abuse. It is your business. (Seksualno zlostavljanje djece. To je vaša stvar.) 2014. Preuzeto 30.08.2023, sa https://www.protectchildren.ca/pdfs/C3P_ChildSexualAbuse_ItIsYourBusiness_en.pdf

Child Welfare Information Gateway. (Portal sa informacijama za zaštitu djece) (bez datuma). Preventing Child Sexual Abuse. (Sprečavanje seksualnog zlostavljanja djece) Preuzeto 28.08.2023, sa <https://www.childwelfare.gov/topics/preventing/promoting/parenting/>

Darkness to light. End child sexual abuse. (Sa tame na svjetlost. Prekinimo seksualno zlostavljanje djece) (bez datuma). Identifying child sexual abuse. (Prepoznavanje seksualnog zlostavljanja djece) Preuzeto 26.07.2023, sa <https://www.d2l.org/get-help/identifying-abuse/>

ECPAT. (2016). Terminology Guidelines for the Protection of Children from Sexual Exploitation and Sexual Abuse. (Terminološke smjernice za zaštitu djece od seksualnog iskorištavanja i seksualnog zlostavljanja) Preuzeto 27.07.2023, sa https://resourcecentre.savethechildren.net/pdf/terminology_guidelines_396922-e.pdf/

Internet Watch Foundation. (Fondacija za praćenje interneta) (bez datuma). Annual Report. (Godišnji izvještaj) 2022. Preuzeto 09.10.2023, sa <https://annualreport2022.iwf.org.uk/trends-and-data/self-generated-csam/>

Manly Stewart Finaldi. (2021). What is visual sexual abuse? (Šta je vizualno seksualno zlostavljanje?) Preuzeto 26.07.2023, sa <https://www.manlystewart.com/what-is-visual-sexual-abuse/>

NSPCC. (bez datuma). What is child sexual abuse? (Šta je seksualno zlostavljanje djece) Preuzeto 27.07.2023, sa <https://www.nspcc.org.uk/what-is-child-abuse/types-of-abuse/child-sexual-abuse/>

Save the Children. (2003). Save the Children's Policy on: Protecting Children from Sexual Abuse and Exploitation. (Save the Children, Politika zaštite djece od seksualnog zlostavljanja i iskorištavanja)

Save the Children Finska. (bez datuma). Child Sexual Abuse. (Seksualno zlostavljanje djece) Preuzeto 28.08.2023, sa <https://www.pelastakaalapset.fi/en/child-protection-and-finnish-hotline/information-about-child-sexual-abuse/child-sexual-abuse/>

Save the Children Finska. (2021). Grooming in the eyes of a child - A report on the experiences of children on online grooming. (Mamljenje u očima djeteta – izvještaj o iskustvima djece sa mamljenjem preko interneta)

Save the Children Finska. (bez datuma). Child sexual abuse materials. (Materijali o seksualnom zlostavljanju djece) Preuzeto 28.08.2023, sa <https://www.pelastakaalapset.fi/en/child-protection-and-finnish-hotline/information-about-child-sexual-abuse/child-sexual-abuse-materials/>

Singh, M., Parsekar, S. i Nair, S. (2014.). An Epidemiological Overview of Child Sexual Abuse. (Epidemiološki pregled seksualnog zlostavljanja djece) J Family Med Prim Care, 430-435. Preuzeto 27.07.2023, sa <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4311357/>

Srivastana, K., Chaudhury , S., Bhat, P. i Patkar, P. (2017.). Child sexual abuse: the suffering untold. (Seksualno zlostavljanje djece: neispričana patnja) Ind Psychiatry J., 1-3. Preuzeto 26.07.2023, sa <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5810157/>

Winters, G., Jeglic, E. i Kaylor, L. (2020.). Validation of the Sexual Grooming Model of Child Sexual Abusers. (Validacija modela seksualnog mamljenja seksualnih zlostavljača djece) 7(29), 855-875.

Women's Centre for Change. (Ženski centar za promjene) (2015). A Teacher's Manual on Child Sexual Abuse. Teaching Children to be Safe. (Priručnik za nastavnike o seksualnom zlostavljanju djece. Podučavanje djece sigurnosti)

Grupa autora. (2019). Indeksi zaštite djece 2.0. [Mjerenje napora vlade da zaštiti djevojčice i dječake]. ChildPact - Regionalna koalicija za zaštitu djece u širem crnomorskom području.

